

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

Розвиток і взаємодія
єврейських громад
на європейському просторі

КИЇВ – 2017

УДК 323.13 (=411.16), (4) “312”

ББК 63.3 (4) (=611.215)

Р 64

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України (протокол № 6 від 29 грудня 2016 р.)

Рецензенти:

М. М. Гон, доктор політичних наук, професор, Рівненський державний гуманітарний університет МОН України

В. А. Войналович, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Авторський колектив:

М. І. Михальченко, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук

А. Ю. Подольський (керівник авторського колективу), кандидат історичних наук

О. В. Заремба, кандидат історичних наук

О. В. Козерод, доктор історичних наук

І. В. Туров, доктор історичних наук

Ф. Л. Левітас, доктор історичних наук

В. Р. Нахманович, провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва

П. К. Охотін, політолог, Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. – К.: 2017. – ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 464 с.

ISBN 978-966-02-8321-3

Пропонована наукова праця розглядає проблематику розвитку та взаємодії єврейських громад на європейському та пострадянському просторі кінця ХХ – початку ХХІ століття. В роботі представлені дослідження, що присвячені політичним, соціальним та історичним аспектам життя єврейської громади України в порівнянні з громадами інших країн Європи на сучасному етапі. Колективна монографія розрахована на політологів, істориків, студентів гуманітарних спеціальностей, усіх, хто цікавиться дослідженнями в царині української юдаїки та сучасної єврейської громадсько-політичної думки.

УДК 323.13 (=411.16), (4) “312”

ББК 63.3 (4) (=611.215)

ISBN 978-966-02-8321-3

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017

З М І С Т

Передмова (М. І. Михальченко)	4
 ЧАСТИНА І	
1.1. Нові парадигми формування пам'яті про Голокост в Україні. Місце пам'яті про Бабин Яр у загальній мапі (А. Ю. Подольський)	6
1.2. Основні тенденції та характерні особливості розвитку антисемітизму в Європі у ХХІ столітті (О. В. Козерод).....	27
1.3. Розвиток і взаємодія єврейських громад країн Європи. Специфіка Великої Британії (О. В. Козерод).....	73
1.4. Євреї Чехії: соціальний та політичний аспекти життя громади (О. В. Заремба, Ф. Л. Левітас).....	182
 ЧАСТИНА ІІ	
2.1. Сучасний хасидизм: трансформація ідеології і практики під впливом чинника протистояння сіонізму (І. В. Туров).....	312
2.2. Єврейський образ і українські політтехнології: проблеми дослідження. Методи і успішні кейси (П. К. Охотін).....	353
2.3. Росія і єврейське питання на тимчасово окупованих територіях Сходу України (І. В. Туров)	369
2.4. Єврейське питання в Україні: ставлення населення (В. Р. Нахманович)	386
2.5. Українські академічні студії з історії Голокосту: нові теоретичні тенденції і політичні підтексти (А. Ю. Подольський).....	442
 Післямова.....	 461

news/interesno/24997-srochno-prosypaysyavstavay-velikaya-rus-gryadet-velikoe-srazhenie-s-silami-tmy-.html. 10-07-2014.

17. СВОБОДА устами класика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novorus.info/news/rusmir/32692-svoboda-ustami-klassika.html>. 23-01-2015.

18. Заявление ЕАЕК в связи с провокационным выступлением Александра Захарченко и Игоря Плотницкого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eajc.org/page6/news49703.html>. 03.02.2015.

2.4. ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Автор висловлює глибоку подяку генеральному директору Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) Володимирі Паніотто, який не лише люб'язно надав у наше розпорядження бази даних опитувань КМІС, а й знайшов час ознайомитися з першою версією цієї статті та висловити низку суттєвих зауважень. Ми також вдячні співробітникам КМІС Євгену Льєнку та Станіславу Зленку, які виконали усі необхідні для цього дослідження розрахунки.

Громадські спекуляції на тему антисемітизму, так само як і політичні спекуляції на самому антисемітизмі, супроводжують усю історію незалежної України. При цьому і громадські активісти, і політтехнологи, і часто-густо незалежні експерти виходять з апріорного переконання, якщо не в закоріненості антисемітизму ледь не в генетичному коді українців, то в культурно спадковому й неподоланому його характері, що, начебто, демонструє багатовіковий досвід погромів і переслідувань євреїв на українських землях.

Безумовно, історія співіснування українців та євреїв знає багато прикрих сторінок. І хоча роки прямого насильства, очевидно, становлять невелику частку цієї історії, залишається

відкритим питання, чому саме вони зумовлюють історичну пам'ять і суспільно-політичну поведінку євреїв у часи мирного співжиття. Адже, приміром, два сторіччя постійного переслідування та пригноблення євреїв російською та радянською державами не призвели до так само негативного ставлення з боку євреїв до росіян, а навпаки, останні півтора сторіччя супроводжувались активною добровільною російською асиміляцією євреїв, їх співчуттям до долі й проблем російського народу, постійним намаганням взяти активну участь у політичному та культурному житті Росії та СРСР.

Останній Майдан нібито засвідчив початок нового етапу співжиття двох народів в Україні. Активна та подекуди демонстративна участь єврейських активістів у Революції Гідності мала, здавалось би, сприяти подоланню негативних стереотипів і закласти підвалини нових стосунків. Проте, як показують соціологічні дослідження, зміни уявлень і симпатій людей відбуваються набагато повільніше, ніж того, можливо, хотілось би. Отже, якщо українцям і євреям судилося нарешті вийти на новий рівень стосунків, підвалини цьому мали б бути закладені раніше. Проблема в тому, що виявити ці підвалини науковими засобами буде досить складно, адже комплексних релевантних досліджень ми просто не маємо.

Системні дослідження ставлення до євреїв у незалежній Україні

Протягом української незалежності більш-менш системні дослідження українсько-єврейських стосунків проводилися лише в напрямках моніторингу єврейської теми та антисемітизму в українських ЗМІ, моніторингу проявів антисемітизму та виміру рівня антисемітизму за допомогою т. зв. шкали Богардуса. Неважко побачити, що усі ці дослідження стосувалися виключно ставлення українців до євреїв, отже, для висновків про динаміку єврейського ставлення до українців у незалежній Україні ми взагалі не маємо будь-якого систематизованого матеріалу.

Моніторинг антисемітизму в українських ЗМІ проводився з 1992 р. Інститутом юдаїки, Єврейською конфедерацією України, Асоціацією єврейських організацій та общин (Ваадам) України та Євразійським єврейським конгресом на основі візуального перегляду понад 60 періодичних видань центральної та регіональної преси, а також окремих книг і брошур. Час від часу він доповнювався моніторингом взагалі єврейської та ізраїльської тем, але головним чином був зосереджений саме на антисемітських публікаціях. Так чи так, публікації в ЗМІ є, швидше, не так показником стану масової свідомості, як одним з факторів, що на неї впливають. У будь-якому разі, за даними цього моніторингу, вже наприкінці 2000-х років антисемітські публікації, практично, зникли з українських ЗМІ. Як зазначав В. Лихачов у звіті за 2011 р. (останньому, в якому аналізуються ці дані), «у сфері антисемітської пропаганди триває спад, що почався понад чотири роки тому. Згідно з даними моніторингу пропаганди антисемітизму, що проводить Володимир Міндлін для Вааду України, за перші дев'ять місяців 2011 року було зафіксовано 13 антисемітських публікацій. Основні рупори антисемітської пропаганди серед українських видань – газети «За вільну Україну плюс» (Львів), «Сота свободи» (Львів), «Інформаційний бюлетень» (Кременчук). Для порівняння, 2010 року, за підрахунками Міндліна, було опубліковано 25 антисемітських статей... Протягом 2009 року було опубліковано 46 антисемітських статей, 2008 року зафіксовано 54 такі публікації, 2007-го – 542. 2006 року було зафіксовано 676 антисемітських публікацій, 2005-го – 661 публікацію, 2004-го – 379. 2003 року їх нарахували 258, а на рік раніше – 179» [1].

Динаміку за попередні роки було наведено у звіті В. Лихачова за 2006 рік: 1997 рік – 143 публікації, 1998 – 265, 1999 – 250, 2000 – 161, 2001 – 161 (до речі, тут подано іншу цифру за 2002 рік – 149, а не 179 публікацій) [2].

Які процеси відбивають ці цифри? Як зазначає В. Лихачов, «на початку 2000-х років антисемітські матеріали публікували, в основному, маргінальні видання: йшлося, переважно, про щомісячні ультранаціоналістичні газети накладом близько тисячі

примірників. Від 2002 року починається новий етап, що характеризується різким зростанням масштабів антисемітської пропаганди. Колосальне зростання кількості антисемітських публікацій у 2002–2006 роках було викликане активною діяльністю Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП). У виданнях МАУП публікувалося до 90% від загальної кількості антисемітських матеріалів у друкованих ЗМІ. У 2002–2005 роках кількість антисемітських матеріалів щороку зростала в 1,5–2 рази, на перший план вийшли видання з накладом у десятки чи навіть сотні тисяч примірників. Восени 2007 року через низку обставин Академія згорнула антисемітську кампанію так само різко, як і почала її. З вересня 2007 року фіксується різкий спад кількості антисемітських публікацій (що викликало зменшення їх кількості в українських періодичних виданнях удесятеро)» [1].

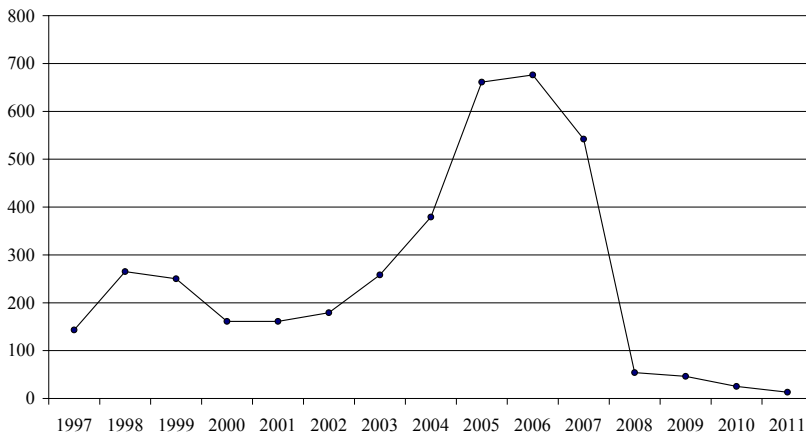

Рис. 1. Динаміка антисемітських публікацій в українських ЗМІ

Наведений аналіз доводить пов'язаність зливи антисемітських публікацій у високотиражних ЗМІ у першій половині 2000-х років з діяльністю одного конкретного закладу, що підтверджує версію щодо

штучного суспільно-політичного, а не масово-соціального її характеру. Хоча, з іншого боку, як зазначає В. Лихачов, «антисемітська, так само як і загалом ксенофобська та неонацистська пропаганда, останніми роками все більше переходить з друкованих ЗМІ до Інтернету, де її обсяг просто не підлягає повноцінному огляду» [1]. Очевидно, що Інтернет, з його соціальними мережами та розвиненою системою коментування, набагато більше відповідає уявленню про дзеркало масових настроїв. Але на сьогодні ми не маємо системного аналізу мережевого контенту із зазначеної тематики, який би враховував, зокрема, постійну присутність у дискусіях професійних провокаторів, завданням яких є штучно роздмухувати контроверсійні теми.

Проте, як би не розглядати природу зливи антисемітських публікацій першої половини 2000-х років, не можна ігнорувати той факт, що вони повинні були мати певний вплив на читачів видань, де вони з'являлися, та на коло їх спілкування. Перше, що має впадати в очі спостерігачеві, це прямі акти насильства та вандалізму проти євреїв та об'єктів єврейської спадщини (синагог, цвинтарів, меморіалів тощо). Такий моніторинг для Асоціації єврейських організацій та общин (Вааду) України і Євроазійського єврейського конгресу В. Лихачов веде з 2002 р. При цьому він відверто зазначає, що «ні в кого в Україні немає інформації про всі расистські напади... Будь-які дані громадських організацій... – це лише надводна частина айсберга. До підсумкової статистики потрапляють лише ті випадки, про які ставало відомо з різних джерел і в яких було достатньо інформації, щоб впевнено казати саме про расистський характер нападу.

Щодо держави, то вона, як і раніше, не веде будь-якої адекватної статистики актів насилля та вандалізму, вчинених на ґрунті ненависті. За поодинокими винятками, майже ніколи правоохоронні органи не кваліфікують адекватно расистське насилля як злочини, вчинені на ґрунті ненависті. Стосовно вандалізму це можна стверджувати ще категоричніше. Жодного разу за період моніторингу [написано 2012 р. – *В.Н.*] не було розцінено як вчинений на ґрунті ненависті будь-який акт вандалізму. Спаплюжені меморіали пам'яті жертв Голокосту, пошкоджені та розмальовані свастиками й образливими та ксенофобськими написами надгробки на єврейських

та мусульманських цвинтарях, розбиті вікна синагог та мечетей чи навіть підпали культових споруд – нічого з цього, на думку держави, не було вмотивовано національною чи релігійною ненавистю» [3].

Що стосується динаміки таких інцидентів, то, згідно зі звітом В. Лихачова за 2012 р., «неонацизм, агресивні молодіжні расистські субкультури та пов'язані з насильством злочини на ґрунті ненависті у 2002–2005 роках не мали в Україні характеру дійсно серйозної проблеми... Але, на жаль, починаючи від осені 2006 року в Україні було зафіксовано різкий викид вуличного насилля на ґрунті ненависті» [3, с. 1]. При цьому, зазначає він, «динаміка кількості пов'язаних з насильством злочинів на ґрунті расизму в Україні не була лінійною. До початку 2008 року спостерігалось стрімке зростання таких проявів, особливо потужною «хвиля» стала з кінця 2006 року. З весни 2008 року до осені 2010 року фіксувався спад таких злочинів... З осені 2010 року до весни 2012 року знову зафіксовано зростання расистських нападів – не таке стрімке, як у 2006–2008 роках, проте більш помітне після періоду спаду. Але в останній рік, з весни 2012 року, я знову констатую зменшення кількості расистського насилля на вулицях українських міст» [3, с. 4].

Проте, як показують його дані за наступні роки, після періоду стабільності у 2011–2013 роках кількість випадків вандалізму з антисемітським підтекстом стрімко зростає. Так, кількість випадків антисемітського насилля за час моніторингу становила в середньому 4–8 постраждалих на рік (2004 р. – 8 осіб, 2005 р. – 13, 2006 р. – 8, 2007 р. – 8, 2008 р. – 5, 2009 р. – 1, 2010 р. – 1, 2011 р. – жодного випадку, 2012 р. – 4 особи (3 інциденти), 2013 р. – 4, 2014 р. – 4, 2015 – 1, 2016 – 1 особа) [4]. При цьому кількість випадків антисемітського вандалізму була значно більшою і, за винятку спаду у 2011–2013 роках, становила у середньому 15–20 зафіксованих випадків на рік (2004 р. – 15 випадків, 2005 р. – 13, 2006 р. – 21, 2007 р. – 20, 2008 р. – 13, 2009 р. – 19, 2010 р. – 16, 2011–2013 рр. – по 9 випадків, 2014 р. – 23, 2015 р. – 22, 2016 р. – 19 випадків) [4, с. 2]. Зведену динаміку антисемітської агресії (сукупність актів насильства та вандалізму) демонструє такий графік:

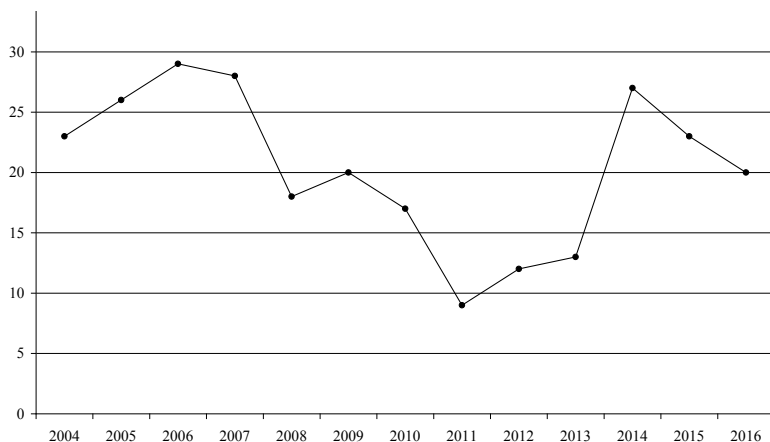

Рис. 2. Динаміка антисемітської агресії в Україні

Разом із тим варто розглянути антисемітські інциденти на загальному тлі ксенофобської агресії. Такий моніторинг група В. Лихачова веде з 2006 р. [5]. Нижче ми подаємо порівняльну таблицю та графік насильницьких інцидентів за попередні десять років:

Таблиця 1

Ксенофобське насильство в Україні

<i>Рік</i>	<i>Кількість постраждалих</i>		<i>Частка антисемітських інцидентів</i>
	<i>Загальна (у т.ч. убито)</i>	<i>В антисемітських інцидентах (летальних випадків не зафіксовано)</i>	
2006	14 (2)	8	57%
2007	88 (6)	8	9%
2008	84 (4)	5	6%
2009	37	1	3%
2010	18 (1)	1	6%
2011	54	0	0%
2012	19	4	21%
2013	26	4	15%
2014	24	4	17%
2015	19 (1)	1	5%
Загалом	383 (14)	36	9%

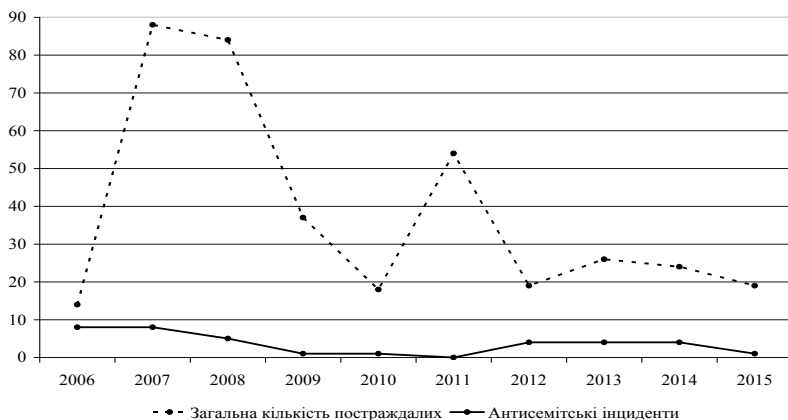

Рис. 3. Ксенофобське насильство в Україні

Ми бачимо, що антисемітське насильство очевидно не є домінуючим в Україні. Виняток становить 2006 р., але тут незрозуміло, чи не йдеться про вади моніторингу, що розпочався лише того року.

Інша картина з вандалізмом на ґрунті ксенофобії. Зведені дані оприлюднено лише від 2009 р. [5, с. 14], але й вони достатньо показові:

Таблиця 2

Ксенофобський вандалізм в Україні

Рік	Кількість інцидентів		Частка антисемітських інцидентів
	Загальна (у т.ч. в окупованому Криму)	Антисемітські	
2009	23	19	83%
2010	19	16	84%
2011	24	9	38%
2012	23	9	39%
2013	20	9	45%
2014	33 (6)	23	70%
2015	42 (8)	22	52%
Загалом	184 (14)	107	58%

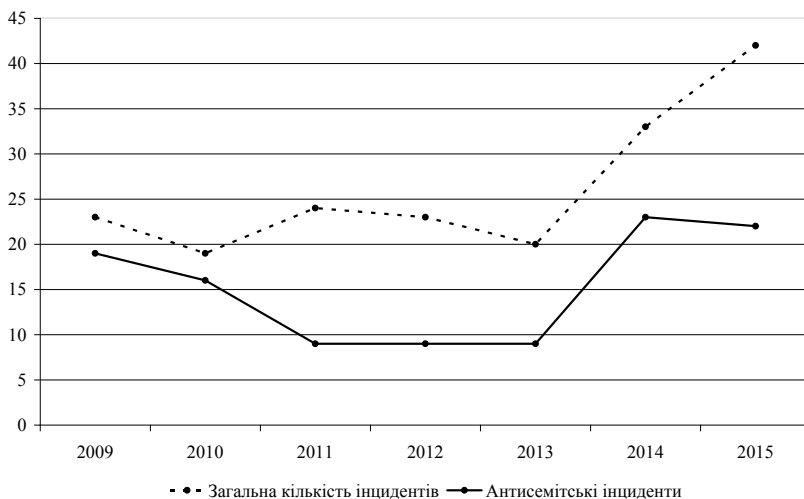

Рис. 4. Ксенофобський вандалізм в Україні

Впадає в очі, що, на відміну від ксенофобського насильства, антисемітський вандалізм становить в середньому від половини до трьох чвертей усіх інцидентів такого штибу. Пояснити це нескладно. Євреї, як такі, є набагато менш помітною групою, порівняно з представниками несвропейських народів. Виняток становлять лише релігійні євреї-ортодокси, але їх, по-перше, небагато, а по-друге, вони в основному мешкають поблизу синагог і не впадають в очі. І навпаки, єврейські кладовища, синагоги та пам'ятники, по-перше, становлять лівову частку неукраїнських та нехристиянських об'єктів такого роду, а по-друге, наочно вирізняються у просторі населеного пункту.

Разом із тим слід взяти до уваги той факт, що цвинтарі, пам'ятники та храми взагалі являють собою «вандалопривабливі» об'єкти. Хоча у нашому розпорядженні й немає відповідної статистики, повідомлення ЗМІ переконливо доводять відсутність у суспільстві поваги до них, незалежно від національної чи конфесійної належності. За таких умов важко з відповідальністю розрізнити в аналізі акти вандалізму, спричинені, з одного боку, суто етнічною або

етнорелігійною ксенофобією, з іншого – етно- або релігійно-політичними мотивами (як-от руйнування пам'ятників героям українського національно-визвольного руху або паплюження православних церков Московського патріархату), а з третього – просто низькою культурою населення або чиновників, що, наприклад, залюбки дають дозвіл на руйнування та забудову кладовищ.

Усі ці моніторинги демонструють наочні виявлення агресивного антисемітизму. Але для того, щоб оцінити можливий потенціал його зростання або, навпаки, зменшення, виробити шляхи протидії та запобігання, слід зрозуміти, хто саме є тими людьми, які вчиняють напади на євреїв чи їх майно, підтримує тих, хто їх вчиняє або хоча б подумки їм «аплодує». Коротко кажучи – хто такі українські антисеміти сьогодні, що живить їх антисемітизм і хто в суспільстві становить їм опозицію?

Для цього треба звернутися до соціологічних досліджень. На жаль, єдиний інструмент, що системно використовується в Україні для аналізу ситуації у цій галузі, – це т. зв. шкала Богардуса.

Нагадаємо, що під час опитування за цією методикою респондентам ставлять питання «Чи згодні Ви допустити представників названої національної групи як:

- 1) членів Вашої родини?
- 2) близьких друзів?
- 3) сусідів?
- 4) колег по роботі?
- 5) жителів України?
- 6) відвідувачів України?
- 7) Не пускав би в Україну» [6, с. 199].

Перелік національностей може бути різний, і, насправді, включає не лише етнічні, а й національні, у сенсі громадянства (наприклад, американці та французи), і расові (негри) групи. Коректність вибору груп для порівняльного аналізу вже само по собі є проблемою [7], але, у будь-якому разі, всі переліки включають євреїв. Позитивна відповідь на кожне запитання отримує бал від 1 (готовність взяти в родину) до 7 (відмова у відвіданні України), а середнє арифметичне визначається як індекс соціаль-

ної дистанції до певної національної групи [6, с. 200]. Середню соціальну дистанцію до всіх груп дослідники визначають як індекс ксенофобії [6, с. 201–202], а дистанцію до євреїв – як індекс антисемітизму [6, с. 204]. Дослідження за цією методикою, адаптованою до українських реалій Н. Паніною [8], постійно проводяться під керівництвом В. Паніотто Київським міжнародним інститутом соціології та Інститутом соціології НАН України під керівництвом Н. Паніної (за її життя) та Є. Головахи. При цьому, наприклад, В. Паніотто зазначає, що «далекий від того, щоб розглядати цей індекс (і соціальну дистанцію взагалі) як валідний показник рівня ксенофобії. І ксенофобія як упередження щодо чужих взагалі, і антисемітизм як один із виявів ксенофобії є складними багатовимірними явищами, їх не можна описати лише одним-двома індикаторами. Для виміру рівня ксенофобії та антисемітизму потрібні спеціальні дослідження, що включатимуть як мінімум 40–60 змінних» [6, с. 202]. Але, оскільки таких академічних досліджень в Україні не проводять, доводиться використовувати те, що є. Адже, вважає В. Паніотто, «соціальна дистанція Богардуса та заснований на ній індекс ксенофобії, хоча й не можуть слугувати гарним вимірювачем рівня ксенофобії, але, безумовно, пов'язані з цим рівнем... Таким чином ми не можемо дати абсолютну оцінку рівня ксенофобії, але відносну оцінку дати можемо, можемо порівнювати за рівнем ксенофобії різні соціально-демографічні групи між собою і можемо надати адекватну картину динаміки цих процесів» [6, с. 203]. На жаль, слід зазначити, що для широкого загалу усі ці міркування залишаються невідомими, отже, у ЗМІ та публічному обговоренні ці індекси сприймаються як справжні показники рівня ксенофобії та антисемітизму. Це призводить до зайвих спекуляцій науковими даними, чого б не сталося, якби соціологи від початку називали їх якимось інакше, хоча б індексами соціальної дистанції. Але оскільки на сьогодні назви є усталеними, ми будемо вживати їх й у цьому дослідженні.

Як зазначав 2008 р. В. Паніотто (пізніших підсумкових аналітичних робіт з цього питання українські соціологи не пуб-

лікували), «рівень ксенофобії в Україні з 1994-го по 2007 рік істотно зріс. З чим це може бути пов'язано? На жаль, бракує наявних даних, щоб відповісти на це питання» [6, с.204]. «Що ж до динаміки рівня антисемітизму, – пише він далі, – то, як бачимо, зміни індексів ксенофобії та антисемітизму йдуть дуже синхронно..., що свідчить про те, що зростання рівня антисемітизму від 1994-го по 2003 рік пов'язаний із загальним рівнем ксенофобії в Україні і назагал не є специфічним саме стосовно до євреїв... Але в останній період (2004–2006 роки) зміна рівня антисемітизму нескорельована зі змінами рівня ксенофобії та підпорядкована якимось власним закономірностям» [6, с. 205]. Слід зазначити, що дані подальших досліджень КМІС свідчать, що після 2006 р. практично відновилася синхронність змін індексів ксенофобії та антисемітизму в Україні, а від 2009 р. спостерігається тенденція до поступового зниження, яку, здається, не зміг перервати навіть негативний сплеск 2015 р.:

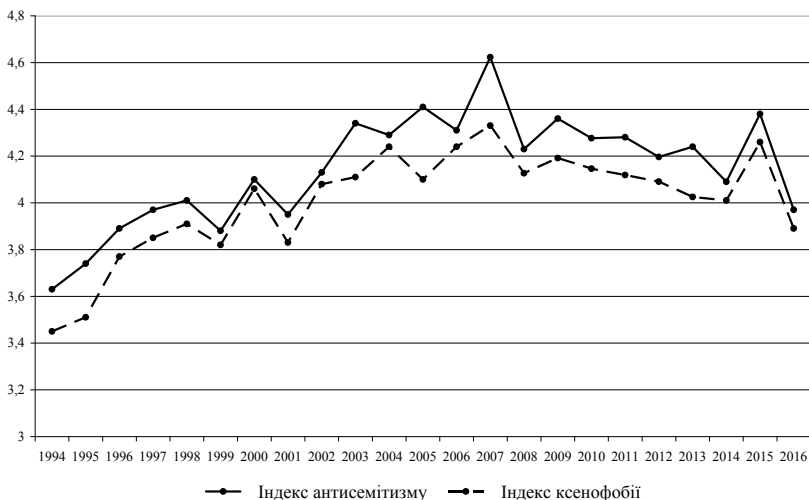

Рис. 5. Індеси ксенофобії та антисемітизму в Україні

Зазначимо, що вищий рівень індексу антисемітизму, порівняно з середнім індексом ксенофобії, зумовлений тим, що останній розраховується з включенням ставлення до власної етноконфесійної групи респондента. Якщо її виключити, то середній індекс ксенофобії виявиться вищим, ніж індекс антисемітизму. І взагалі, як зазначав В. Паніотто, «соціальна дистанція до євреїв є мінімальною після українців, росіян і білорусів» [6, с. 204].

Найвищого значення (4,62) індекс антисемітизму набував у 2007 р., за рік після того, як досягла свого піку злива антисемітських публікацій у ЗМІ (676). На ці самі роки припадають максимуми антисемітського насильства (по 8 випадків) і вандалізму (21 випадок 2006 р., 20 – 2007 р.). Черговий пік антисемітської агресії (тобто актів фізичного насильства та вандалізму разом) спостерігався у 2014–2015 рр. (27 і 23 випадки, відповідно). А на 2015 р. припадає новий сплеск у значенні індексу антисемітизму (4,38). Попри хронологічну близькість цих явищ, логіка їх незрозуміла, адже загальне зростання антисемітизму в суспільстві мало б передувати масовим виявам агресії. Виникає природне запитання: якою мірою взагалі пов'язані між собою динаміка змін індексу антисемітизму, вирахованого за шкалою Богардуса, кількості антисемітських публікацій та масштабів антисемітської агресії. На жаль, якщо дані щодо індексу антисемітизму в нас є за 1994–2016 рр., то моніторинг антисемітських публікацій в ЗМІ здійснювався лише у 1997–2011 рр., а антисемітської агресії – у 2004–2016 рр. Так чи так, ми можемо констатувати відносно 8 років (2004–2011), за які є дані обох моніторингів, що коефіцієнт кореляції між кількістю антисемітських публікацій та антисемітської агресії становив 0,88, тобто статистична залежність між цими двома явищами є дуже високою. Натомість, їх зв'язок з індексом антисемітизму виявився набагато нижчим. Коефіцієнт кореляції між індексом антисемітизму та кількістю антисемітських публікацій становив 0,42, а між індексом антисемітизму та кількістю актів антисемітської агресії – взагалі лише 0,34. Це наново підтверджує думку щодо високої проблематичності використання середнього індексу соціальної дистанції для оцінки рівня антисемітизму в суспільстві.

Антисемітизм та юдофілія за даними української соціології

Попри усе вищесказане ми все ж таки можемо використати дані соціологічних опитувань за шкалою Богардуса для нашого дослідження. Адже, хоча сама по собі шкала питань, яку використовують українські соціологи, є, на нашу думку, дуже недосконалою [7], але з неї ми можемо виокремити для подальшого аналізу дві «чисті» групи: тих, хто готовий бачити євреїв членами власної родини, і тих, хто не пускав би їх в Україну. Перших ми вважаємо за можливе визначити як «юдофілів», других – як «антисемітів». Оскільки під час опитування за шкалою Богардуса завжди встановлювалися базові соціально-демографічні характеристики респондентів, ми спробуємо з'ясувати, які з них пов'язані з радикальним (позитивним чи негативним) ставленням до євреїв.

Для аналізу візьмемо дані опитувань за 6 років: 1994, 1999, 2004, 2009, 2013 та 2016. Вибір 2013 р. пов'язаний з тим, що того року нами у співпраці з КМІС було проведено велике порівняльне соціологічне дослідження виборців ВО «Свобода» та інших партій– переможців парламентських виборів 2012 р. [9]. Відтак ми матимемо можливість частково порівняти дані двох опитувань за 2013 р.

Спочатку подивимося на загальний масив даних, з яким маємо працювати:

Таблиця 3

Антисеміти та юдофіли в Україні за даними опитувань

Рік	Антисеміти		Юдофіли		Усі респонденти	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	Індекс антисемітизму
1994	162	7,4%	436	20,0%	2181	3,63
1999	120	7,6%	277	17,4%	1588	3,88
2004	148	7,2%	190	9,3%	2044	4,39
2009	166	8,3%	196	9,8%	1997	4,36
2013	165	8,1%	273	13,4%	2044	4,24
2016	131	6,4%	300	14,7%	2040	3,97

Перші спостереження полягають у тому, що частка антисемітів серед населення залишається, практично, незмінною (6–8%) протягом усього досліджуваного періоду і майже не залежить від змін середнього індексу антисемітизму (коефіцієнт кореляції 0,38). Натомість з юдофілами ситуація інша. Зворотний зв'язок їх частки з середнім індексом антисемітизму є, практично, абсолютним (від'ємний коефіцієнт кореляції $-0,98$)*. Найбільшу їх кількість (20%) ми спостерігаємо в середині 1990-х років, потім вона починає знижуватися, причому у першій половині 2000-х досить стрімко. До кінця 2000-х вона залишається на одному рівні (9–10%), а потім починає повільно зростати, і на сьогодні вже наближається до значень кінця 1990-х (15%)** . Це дає нам підстави для висловлення гіпотези, що загальні зміни в індексі антисемітизму пов'язані не зі зростанням ворожого ставлення до євреїв, тобто антисемітизму як такого, а зі збільшенням (або зменшенням) особистої закритості на етнічному ґрунті (тобто саме соціальної дистанції), коли в сімейному та дружньому колі для людей починають більше (або менше) важити питання національної традиції, віри, мови, звичаїв тощо. Той факт, що відсоток антисемітів та юдофілів є складовою індексу антисемітизму, лише підвищує значущість отриманих результатів. Адже за стандартних умов кореляція мала бути більш-менш однаковою для показників обох виокремлених груп. Натомість, виходить, що частка антисемітів бере участь у створенні індексу антисемітизму, практично, як константа, що просто підвищує його на певну постійну величину. Ця гіпотеза потребує подальшої перевірки на всьому масиві опитувань та стосовно усіх складових індексу, проте, зважаючи на певні проблеми з побудовою шкали і алгоритмом розрахунку індексу, такий перевірці має передувати обговорення її методики.

* Коли ми додали до розрахунку наявні у нас дані за 2006–2008 та 2010–2012 рр., то зв'язок між часткою юдофілів та індексом антисемітизму дещо впав (від'ємний коефіцієнт кореляції $-0,82$), а між часткою антисемітів та індексом антисемітизму зник взагалі (коефіцієнт кореляції 0,08).

** Слід взяти до уваги, що різниця до 5% не є значущою за розміром вибірки до 400 респондентів.

Спробуємо тепер більше детально з'ясувати, з чим пов'язані чіткі антисемітські чи, навпаки, юдофільські настанови респондентів. У нашому розпорядженні є дані щодо 11 характеристик: стать, вік, національність, мова спілкування (мова інтерв'ю), освіта, сфера зайнятості, оцінка власного фінансового становища (від 2009 р.), розмір (кількість мешканців) і характер (сільський/міський) населеного пункту, область і макрорегіон проживання.

Свого часу залежність рівня ксенофобії й антисемітизму (тобто значення відповідних середніх індексів) від соціально-демографічних характеристик респондентів досліджував В. Паніотто, спираючись на весь масив досліджень КМІС за шкалою Богардуса за 1994–2007 рр. Він дійшов висновку, що «головними факторами, що впливають на рівень ксенофобії, є рівень освіти, місце проживання та вік. Чим вища освіта, тим нижчий рівень ксенофобії; на селі рівень ксенофобії вищий, ніж у місті, при цьому, чим більше місто, тим нижчий рівень ксенофобії. ...розбіжності у рівні ксенофобії між україномовними українцями (найвищий рівень ксенофобії), російськомовними українцями (нижчий рівень ксенофобії) та російськомовними росіянами (найнижчий рівень ксенофобії)... значною мірою можна пояснити розбіжностями у типі поселення (частка українців, особливо україномовних, вища у селі, ніж у місті). І, нарешті, чим вищий вік респондентів, тим вищий рівень ксенофобії, і найнижчий він серед молоді...

З чотирьох основних факторів, що впливають на рівень антисемітизму, три – освіта, лінгво-етнічна належність і тип поселення – впливають так само, як і на рівень ксенофобії... Проте характер залежності рівня антисемітизму від віку суттєво відрізняється від закономірності, знайденої для ксенофобії. Якщо загальний рівень ксенофобії є найвищим серед старших вікових груп і молодь у віці 18–20 років виявляє найнижчий рівень ксенофобії порівняно з іншими віковими групами, то рівень антисемітизму серед них є найвищим, порівняно з іншими віковими групами» [6, с. 211–212].

Аналіз факторів, що зумовлюють антисемітські та інші ксенофобські настанови, був проведений також Н. Паніною, що

спиралася на дослідження за шкалою Богардуса Інституту соціології НАН України за 1992–2005 рр.* Вона дійшла аналогічних з В. Паніотто висновків стосовно залежності рівня антисемітизму від віку, рівня освіти, етнічної належності (Н. Паніна не виокремлювала україно- та російськомовних українців), населеного пункту, а також регіону проживання респондентів (за її спостереженнями у Західній Україні він був помітно вищим). Але вона зробила ще декілька спостережень.

«Неочікуваними, – зазначає вона, – є дані, що стосуються взаємозв'язку матеріального статусу і національної толерантності. Чим вище люди оцінюють свій матеріальний стан, тим більше вони дистанціюються від низки національностей загалом та від євреїв зокрема. ... антисемітські настанови, – пише вона далі, – пов'язані з орієнтацією на закритість суспільства загалом. Ця теза знаходить підтвердження й під час розгляду геополітичних орієнтацій людей у їх зв'язку з міжнаціональними настановами. Антисемітизм пов'язаний з негативним ставленням до будь-яких «інокультурних» контактів... Що ж до особливостей зв'язку ставлення до євреїв з внутрішньополітичним вибором, то слід відзначити, що серед прибічників В. Юценка антисемітські настанови є поширенішими, порівняно з прибічниками В. Януковича» [10, с. 41–42].

На відміну від Н. Паніної та В. Паніотто, ми будемо, поперше, досліджувати дві конкретні «крайні» групи, а по-друге, не будемо об'єднувати масиви, а робитимемо порівняння між даними за кожен обраний рік окремо.

Стать респондентів, очевидно, не впливає на їхнє ставлення до євреїв, хоча тут спостерігаються певні відхилення. Так, у цілому статевий розподіл серед усіх груп був тотожний і дорівнював такому за даними Держкомстату (чоловіки становлять 41–45% респондентів, жінки – 55–59%). Але серед антисемітів у деякі роки

* Слід зазначити, що результати досліджень КМІС та Інституту соціології не збігаються між собою у визначенні абсолютних значень індексів, хоча й подібні за динамікою їх змін у часі, причини – чому встановити поки що не вдалося [6, с. 202].

спостерігалася суттєва зміна співвідношення чоловіків і жінок, що не завжди вкладалося у межі статистичної похибки. Так, у 1999 р. серед них було 51%, 2009 р. – 57%, а 2016 р. – 60% чоловіків. Єдине пояснення, яке спадає на думку, це те, що у зазначені роки серед опитаних чоловіків виявилось більше тих, кому властиві інші показники, що впливають на рівень антисемітизму.

З віковим розподілом ситуація така. 1994 р. в усіх групах він був однаковий, тобто жодної залежності антисемітизму чи юдофільії від віку не спостерігалось. У 1999 р. чітко вирізнялася найстарша вікова група – тих, кому за 70, було 23% серед антисемітів і, навпаки, лише 9% серед юдофілів, за 15% в середньому серед усіх опитаних. А ось з 2004 р. серед антисемітів спостерігається стале викривлення у бік частки молоді віком до 29 років. Вона становить 27–29%, за середнього по виборці 21–22%. Серед інших вікових груп антисемітів значущих відмінностей від середньої частки по загальній вибірці не спостерігається. Що стосується юдофілів, то від 2004 р. їх віковий розподіл повністю збігається з середнім. Отже, по-перше, ми можемо констатувати, що рівень молодіжного антисемітизму зріс десь на початку 2000-х років, після чого залишається на одному й тому самому рівні, а по-друге, він не стає сталим переконанням певного покоління українців, адже з віком зникає. Так, якщо 2004 р. частка молоді віком до 29 років становила 28% антисемітів та лише 20% усіх опитаних (і ця різниця є статистично значущою), то у 2013 р. частка осіб віком 30–39 років становила 21% серед антисемітів за 17% серед усіх опитаних (різниця у межах похибки).

На нашу думку, підвищений рівень молодіжного антисемітизму слід пов'язувати з загальною різновекторною радикалізацією молоді, часто-густо схильної до пошуку простих рішень складних питань. Адже саме у середині 2000-х років ми спостерігаємо різке збільшення антисемітського насильства та, особливо, вандалізму, хоча в цілому молодіжний радикалізм успішно знаходить собі інші виходи, насамперед, у двох Майданах, активному добровольчому та волонтерському рухах.

І навпаки, підвищений антисемітизм старшого покоління, що спостерігався у другій половині 1990-х років, протягом наступних півтора десятків років повністю зник. Розбіжності з даними, отриманими В. Паніотто, ми пояснюємо тим, що йому йшлося про середні індекси ксенофобії та антисемітизму, тобто про рівень соціальної дистанції, який з віком, дійсно, має, напевно, зростати через загальний віковий консерватизм. Але радикальний антисемітизм є не просто черговою стадією соціальної віддаленості, а феноменом іншої природи, отже, з віком він автоматично не з'являється.

Сталі розбіжності спостерігаються у розподілі антисемітів та юдофілів залежно від рівня освіти. Так, частка тих, хто має повну вищу освіту, серед антисемітів у середньому нижча на 6% від показника по всій вибірці. Навпаки, серед юдофілів ця частка зазвичай вища, хоча різниця значно коливається (1994 р. – на 7% більше за середню за вибіркою, 1999 р. – на 4%, 2004 р. – на 10%, 2009 та 2013 р. – різниці не було, 2016 р. – знову на 10% більше). І навпаки, серед антисемітів до середини 2000-х років було більше людей з неповною середньою освітою (1994 р. – на 5% більше за середню частку по вибірці, 1999 р. – на 11%, 2004 р. – знову на 5%, 2013 р. – на 4%, хоча 2009 та 2016 рр. різниці не спостерігалось). Серед юдофілів частка осіб з неповною середньою освітою зазвичай була на 3–5% меншою за середню по вибірці, хоча у 2009 р. їх навпаки було на 3% більше, а 2016 р. різниці не було. Слід знову нагадати, що усі розбіжності, менші 5%, є статистично незначущими і цікаві нам лише як можливі вияви тенденцій. З цього погляду, ми можемо констатувати, що відсутність навіть повної середньої освіти певною мірою сприяє розвитку антисемітизму, а отримання повноцінної вищої освіти, навпаки, до певної міри може бути запорукою від нього. Зрозуміло, що освіта розширює загальний кругозір і покращує розуміння складності світоустрою, отже, освічена людина менш схильна до пошуку простих рішень та безпідставних упереджень на етнічному ґрунті.

Маємо підстави вважати, що розбіжності в розподілі за сферою зайнятості пов'язані з такими за рівнем освіти. Так, серед

антисемітів у середньому на 7% вище, ніж загалом у вибірці, була частка робітників у промисловості, сільському господарстві, торгівлі тощо. А ось частка пенсіонерів серед них була вищою (на 6%) за середню лише у 1999 р., саме тоді, коли вищою серед антисемітів була і частка людей похилого віку. В інші роки вона була дещо меншою за середню по вибірці (на 2–3% до середини 2000-х років та 4–6% пізніше). Це може бути пов'язане з вищим рівнем освіти серед пенсіонерів (адже значна частина літніх людей, особливо у селі, могла ідентифікувати себе як «робітників» або «домогосподарок»). Так само з освітнім рівнем можна пов'язати той факт, що частка службовців, спеціалістів та осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, серед антисемітів зазвичай була нижчою на 5–9% за середню по вибірці. Відповідно, ця категорія становила на 6–9% більшу за середню по вибірці частку серед юдофілів. А ось щодо частки пенсіонерів чи робітників – сталої тенденції серед юдофілів ми не спостерігаємо.

Проте відзначеної Н. Паніної сталої зворотної залежності між антисемітизмом/юдофілією та майновим станом респондентів нам виявити не вдалося. Так, наприклад, у 2009 р. серед антисемітів була на 7% нижчою за середню частка тих, кому бракувало грошей навіть на їжу, та на 8% вищою тих, кому грошей на їжу вистачало, але купувати одяг було вже важко, а у 2013 р. на 7% менше, ніж загалом за вибіркою, було серед них таких, хто міг навіть дещо відкласти. Серед юдофілів ми взагалі не спостерігаємо жодного відхилення, що перевищувало б статистичну похибку або хоча б становило певну тенденцію. Розбіжності, з даними Н. Паніної, ми знов-таки пояснюємо тим, що вона простежила залежність між майновим станом і середнім індексом ксенофобії, а нам ідеться про конкретні крайні вияви ставлення до євреїв.

А ось залежність ставлення до євреїв від місця проживання респондентів вирізняється досить чітко. Так, у середньому частка тих, хто проживав у селах або селищах міського типу, становила 39–43% опитаних. При цьому серед антисемітів майже в усі роки таких було значно більше (1994 р. – на 9%, 1999 р. – на 19%, 2004 р. – на 5%, 2009 р. – на 7%, 2016 р. – на 11%). Виняток стано-

вив 2013 р., коли різниці не спостерігалось. І навпаки, серед юдофілів частка мешканців сіл та селищ міського типу майже завжди була помітно нижчою за середню (1994 р. – на 9%, 1999 р. – на 14%, 2004 р. – на 13%, 2016 р. – на 9%). Але виняток становили 2009 і 2013 рр., коли ця частка серед юдофілів виявилася, навпаки, більшою за середню, відповідно, на 9% та на 3%. Проте зворотна залежність є не такою вираженою. Частка юдофілів серед мешканців мегаполісів (міст з кількістю населення понад 500 тис.) далеко не завжди була вищою за середню (1994 р. – на 19%, 1999 і 2016 рр. – на 5%. 2009 та 2013 рр. вона виявилася нижчою на 6% і 9%, відповідно, а 2004 р. не відрізнялася від середньої). Що ж стосується антисемітів, то серед них частка мешканців дуже великих міст була більш-менш помітно нижчою за середню 1994 р. – на 5%, 2004 р. – на 12% та 2016 р. – на 7%. В інші роки вона, практично, збігалася з середньою по вибірці. Така відсутність сталої картини або чіткої тенденції приводить нас до висновку, що розмір населеного пункту не є первинним фактором у радикальному ставленні до євреїв, а на суттєву різницю у ступені антисемітизму/юдофільії селян і мешканців великих міст впливає, зокрема, різниця у рівні освіти та структурі зайнятості конкретних груп респондентів.

Але пояснення різниці у ставленні до євреїв за рахунок винятково демографічних і соціальних характеристик, як-от вік, освіта, сфера зайнятості, починає вже наочно бракувати, коли ми переходимо до порівняння регіональних розбіжностей. При цьому варто брати до розгляду не макрорегіони (Східний, Західний, Центральний та Південний), як зазвичай роблять українські соціологи. Звісно, за такого укрупнення ми отримуємо набагато більш репрезентативні вибірки, але при цьому втрачається суттєва різниця у міжнаціональних стосунках, притаманна історичним мікрорегіонам, через «взаємозалік» протилежних тенденцій. Отже, які сталі тенденції спостерігаються у мікрорегіональному розрізі?

Однозначною є ситуація у Галичині та Західній Волині, де частка антисемітів не просто стабільно є вищою за середню, а юдофілів – нижчою, а й де ці показники у 2010-ті роки стрімко зростали. Частка

антисемітів, що в середині 1990-х років не відрізнялася тут від частки населення мікрорегіону в його загальному складі, у середині 2000-х перевищувала її на 8%, 2013 р. – на 11%, а 2016 р. – на 24%. І навпаки, якщо частка юдофілів до середині 2000-х була нижчою за частку населення у його загальному складі не більше як на 8%, то вже наприкінці 2000-х ця різниця становила 13%, а 2016 р. – 16%. Очевидно, що саме таку динаміку не можна пояснити суто історичними причинами, адже ми маємо справу з певними сучасними процесами.

Показники у Києві, попри очікування від нього як мегаполісу, перебували у цілому в межах статистичної похибки (тобто частка антисемітів і юдофілів не відрізнялася від частки населення у його загальному складі), у той час як в Київській області, знов-таки досить несподівано, спостерігалися сталі юдофільські настрої, які в 2010-ті роки стрімко зросли. У середині 2000-х частка юдофілів перевищувала частку населення у його загальному складі на 5–6%, 2013 р. – на 15%, 2016 р. – на 23%. І навпаки, високотехнологічне Нижнє Подніпров'я останнім часом втратило свою юдофілью 2000-х років, коли частка юдофілів перевищувала частку мікрорегіону у загальному складі населення на 7–10%.

Історично багатонаціональні Крим і Причорномор'я загалом вирізнялися меншим антисемітизмом (у Причорномор'ї частка антисемітів була стабільно нижчою на 5–6%, у Криму – в середньому на 3% за частки мікрорегіонів у загальному складі населення), а Крим ще й значно більшою юдофільєю мешканців (частка юдофілів з кінця 1990-х років була вищою на 10% за частку населення у його загальному складі).

Що ж стосується промислового Донбасу, то настрої тут стрибали як на гойдалках. Максимум антисемітизму спостерігався у середині 2000-х – перевищення частки антисемітів на 14% над часткою мікрорегіону в загальному складі населення – після чого він почав стрімко падати (хоча показники 2016 р. не є репрезентативними, позаяк опитування проводилося лише на підконтрольних Україні територіях). А пік юдофільії припав на кінець 2000-х – перевищення частки юдофілів на 18% над часткою у загальному складі населення – після чого так само різко впав.

Усі наведені дані вимагають від нас звернення до суто культурних факторів, які впливають на ставлення населення до євреїв, насамперед, до їх національної та мовної самоідентифікації.

Що стосується етнічної самоідентифікації, треба відзначити, що взагалі частка респондентів, що визначають себе як українців, постійно зростає. Якщо 1994 р. вона становила 71% опитаних, 2004-го – 79%, 2013-го – 83% (2016 р. вона зросла до 89%, але це вже пов'язано з тим, що опитування не проводилося на окупованих територіях Криму і Донбасу). Частка ж росіян серед опитаних за той самий період зменшилася з 23% 1994 р., до 17% 2004-го та 11% 2013-го (2016 р. їх взагалі залишилося лише 6%). Але нас це стосується лише побіжно. Що ж до національного розподілу антисемітів і юдофілів, то серед перших частка українців була більшою у середньому на 7% за середню по вибірці, а серед других, навпаки, меншою на 9–10%. Відповідно, меншою/більшою була серед тих та інших частка росіян та представників інших національних меншин.

Цікаво відзначити, що зміни національної самоідентифікації майже не впливають на мовну практику громадян. Так, якщо 1994 р. українською під час опитування відповідало 43% респондентів, то навіть 2016 р. ця частка збільшилася лише до 48%, причому динаміка не була лінійною (1999 р. цей показник дорівнював 49%, 2004-го – впав до 42%, далі знову почав потроху зростати). З цього можна зробити висновок, що українізація має насамперед політичний (громадянський), а не етнічний (культурний) характер (можна припустити, що картина була б іншою, якби респондентам ставили питання, яку мову вони вважають рідною). Що стосується мовних уподобань антисемітів та юдофілів, то серед перших частка україномовних була в цілому вищою, а серед других – нижчою за середню. Але сталої картини ми не спостерігаємо. Так, у 1994 і 2009 рр. серед антисемітів україномовних було лише на 2–3% більше за середній показник по вибірці, у 1999 і 2016 рр. – їх було більше на 6%, а 2004-го – взагалі менше на 5%, ніж загалом по вибірці. Усі ці розбіжності перебувають у межах похибки і є статистично незначущими. Лише у

2013 р. ця різниця була суттєвою – серед антисемітів відсоток україномовних був на 10% вищим за середній по вибірці. Мовні уподобання юдофілів вирізняються чіткіше, хоча і тут ми не можемо констатувати наявність сталої картини. У 1994 р. російськомовних серед них було більше на 13% за середній показник по вибірці, 1999-го – на 18%, 2004-го ця різниця впала до 5%, 2009-го знов зросла до 17%, 2013-го впала до 6%, а 2016-го взагалі була меншою на 3% за середню по вибірці.

Зважаючи на ці цифри, а також спостереження Н. Паніної та В. Паніотто, ми можемо висловити таку гіпотезу. Ставлення до євреїв (та інших національних меншин, що історично мешкають на теренах України) значною мірою пов'язано з дихотомією «свій – чужий» не лише в етнічній, а й національно-політичній площині. Одне із загальних протистоянь в Україні зафіксоване між прибічниками національно-українського та інтернаціонально-пострадянського політичних проєктів. Зазвичай їх ототожнюють з проросійським чи проєвропейським вибором, що, насправді, є хибним спрощенням. Обидва проєкти мають консервативно-авторитарний та ліберально-демократичний різновиди. Націонал-ліберали є щирими прибічниками європейського вибору, а інтернаціонал-ліберали готові його підтримати лише за умови неодмінного збереження спільного пострадянського культурного простору. Консервативні інтернаціоналісти прагнуть союзу з Росією, а консервативні націоналісти – збереження максимальної незалежності України (а їх проєвропейськість є лише вимушеною відповіддю на російську загрозу).

За цих обставин євреї та інші нацменшини значною мірою залишаються і сприймаються як частина саме інтернаціонально-пострадянської спільноти (в обох її різновидах), однією з ознак якої є російськомовність. Тобто євреї є «своїми» для російськомовних українців, росіян та інших національних меншин не через більшу апіорну толерантність останніх, а через їх спільну зденационалізовану постімперську ідентичність, за якої етнічна належність є другорядною, порівняно з мовно-культурною. Позиція значної частини відомих представників єврейської общини під

час Революції Гідності та війни з Росією змінила це сприйняття. І хоча євреї ще не стали «своїми» для консервативної частини національно-української більшості, вони значною мірою вже перестали бути такими для консервативної постімперської спільноти.

Ці загальні міркування призводять нас до необхідності більш детально прослідкувати залежність ставлення до євреїв від політичних настанов українців. Такий аналіз ми, насамперед, зробили під час підготовки до опитування виборців 2013 р. на матеріалах опитувань, проведених КМІС за шкалою Богардуса у 2006, 2008, 2009, 2011 і 2012 рр. При цьому ми розділили політичні сили (партії та кандидатів у Президенти), які підтримували респонденти, на три умовні групи: проєвропейські*, прорадянські** та «третю силу»***. Це суперечить накресленій нами вище структурі українського електорату, але на той момент його ліберальна частина взагалі ще жодного разу до того не виявила себе як активна самостійна сила, здатна отримувати постійний високий результат на виборах. Відтак ліберали, що раз у раз позиціонували себе як «третю силу», змушені були у парламенті ставати молодшими партнерами консервативних націоналістичних чи прорадянських партій. Лише Революція Гідності, нарешті, привела до ситуації, коли Україна отримала ліберального Президента та ліберально-національну більшість у парламенті.

Отримана картина виявляється цікавішою, ніж можна було очікувати з попередніми дослідженнями українських соціологів. Так, назагал, соціальна дистанція до євреїв серед прихильників проєвропейських (точніше, націоналістичних у широкому

* БЮТ («Батьківщина»), «Наша Україна» (та блоки на її основі), «Фронт змін» (та блоки на його основі), «Свобода», Соціалістична партія (до липня 2006 р.), ПОРА–ПРП, Українська народна партія (та блоки на її основі), «Народна самооборона», «Громадянська позиція» та їх лідери.

** Партія регіонів, Комуністична партія, Прогресивна соціалістична партія (та блоки на її основі), Блок «НЕ ТАК!» та їх лідери.

*** Блок Литвина (або Народна партія), «Віче», Соціалістична партія (від липня 2006 р.), Блок Черновецького, «Сильна Україна», Блок Кличка (або УДАР), Українська соціал-демократична партія (або «Україна – Вперед!»), Радикальна партія та їх лідери.

розумінні) партій була більшою, ніж у решти виборців*. Отже, членами родини (юдофіли) готові були бачити євреїв у середньому 7%, близькими друзями, сусідами та колегами по роботі – 38%, а взагалі жителями України – 57% з них. У той же час серед виборців прорадянських партій юдофілів було в середньому 11% (серед прихильників «третьої сили» – 12%), близькими друзями, сусідами та колегами по роботі готові були бачити євреїв 50% (серед прихильників «третьої сили» – 46%), а взагалі жителями України – 70% з них (серед прихильників «третьої сили» – 63%). Отже, прорадянський та ліберальний електорат, дійсно, виявився значно прихильнішим до євреїв, ніж проєвропейський (націоналістичний). Але, якщо ми подивимося на відсоток антисемітів, тобто тих, хто взагалі не пускав би євреїв в Україну, то їх частка в усіх трьох групах була, практично, однаковою і становила в середньому ті ж самі 7–8% [9, с. 58–64]. Така стабільність у показнику вимагає пояснень.

Ставлення до євреїв українських виборців 2013 року

Спробуємо більш детально розібратися у залежності ставлення до євреїв від політичних симпатій українців, звернувшись до результатів згаданого опитування виборців різних політичних сил, проведеного нами спільно з КМІС 2013 р. Одразу слід зазначити, що його порівняння з результатами опитувань за шкалою Богардуса ускладнюється принциповою різницею у формуванні вибірки. Для регулярних опитувань КМІС буде вибірку, яка б відповідала поточному розподілу населення України за статтю, віком та місцем проживання. Для постелекторального опитування 2013 р. вибірку було побудовано за іншим принципом. З загальної кількості опитаних (1945 осіб) майже половину (905 осіб) становили виборці «Свободи». Їх було вибрано з усіх областей відповідно до відсотка, який «Свобода» отримала там під час виборів. Але при цьому у чотирьох мікрорегіонах було

* Ми не аналізуємо наразі коливання у результатах за різні роки, оскільки на загальне співвідношення показників між групами вони не впливали. При цьому за деякими показниками коливання сягали 7%, що перевищує статистичну похибку.

зроблено підвищені вибірки для цілеспрямованого аналізу ситуації саме в них: у Галичині* – 338 осіб, у Києві та на Київщині** – 202, на Донбасі*** – 51, у Причорномор'ї**** – 53 особи. Крім того, було опитано 200 виборців «Батьківщини» у Галичині, 200 виборців УДАРу в Києві та на Київщині, 200 виборців Компартії у Причорномор'ї, 201 виборець Партії регіонів на Донбасі, а також 239 осіб, які не взяли участі в голосуванні, з чотирьох зазначених мікрорегіонів [9, с. 10–11]. На стать і вік респондентів при цьому не зважали. Отже, порівняння даних різних опитувань може відбуватися лише за тенденціями, а не за абсолютними цифрами.

Метою дослідження було виявити різні за мотивацією сегменти виборців «Свободи» та порівняти їх із виборцями інших партій. Для цього респонденти мали відповісти на 35 запитань (груп питань), що мали висвітлити такі чинники їх політичного вибору: особисті характеристики, рівень задоволення наявним станом речей, цивілізаційні цінності, цивілізаційна орієнтація, рівень толерантності, оцінка діяльності «Свободи» [9, с. 14]. За результатами дослідження ми виділили п'ять сегментів виборців «Свободи» зразка 2012 р.: вузьке ядро (7%): постійні виборці цієї партії – радикальні націоналістсько-ксенофоби; розширене ядро: ідейні націоналісти, які голосували за «Свободу» з програмних міркувань (32%), та безідейні ксенофоби, які голосували за партію, виходячи з її іміджу (27%); периферія: розчаровані націонал-ліберали, які шукали нові обличчя в націоналістичному спектрі і голосували за «Свободу» із загальнополітичних міркувань (31%) та незадоволені громадяни, які ситуативно проголосували за цю партію (10%) [9, с. 197–199].

Безпосередньо ставлення до євреїв торкалися лише чотири питання:

– «Як Ви оцінюєте становище євреїв в українському суспільстві?» (запитання ставилося стосовно 7 народів: українців, росіян, євреїв, кримських татар, молдован, поляків та ромів);

* Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області.

** Київська, Черкаська і Житомирська області та м. Київ.

*** Донецька і Луганська області.

**** Миколаївська, Одеська і Херсонська області.

– «Як Ви оцінюєте становище юдеїв в українському суспільстві?» (запитання ставилося стосовно 10 конфесій та церков: греко-католиків, католиків, мусульман, православних УПЦ – КП, УПЦ(МП) та УАПЦ, прихильників РУН-віри, протестантів, юдеїв та атеїстів);

– «Чи потрібно на державному рівні відзначати в Україні Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту?» (запитання ставилося стосовно 13 пам'ятних днів, встановлених на той час: Дня Соборності, Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, Дня пам'яті героїв Крут, Дня захисника вітчизни / Дня Радянської армії, Міжнародного жіночого дня, Дня міжнародної солідарності трудящих, Дня Перемоги, Дня пам'яті жертв депортації кримсько-татарського народу та інших народів Криму, Міжнародного дня голокосту ромів, Дня Незалежності України, Дня Українського козацтва / Свята УПА, Дня Жовтневої революції (як традиційного радянського свята) та Дня пам'яті жертв Голодоморів);

– «Чи вважаєте Ви, що євреї становлять загрозу для існування і розвитку України?» (запитання ставилося стосовно 11 груп: чорношкірих, циганів, євреїв, росіян, комуністів, націоналістів, католиків, мусульман, хворих на СНІД, наркоманів і гомосексуалістів) [9, с. 206–215].

Почнемо з останнього питання, адже саме позитивна відповідь на нього може, на нашу думку, слугувати показником чистого антисемітизму. Найбільше антисемітів (29%) виявилось серед вузького ядра свободівського електорату – радикальних націоналістів-ксенофобів. Разом із тим, треба визнати, що це набагато менше, ніж можна було очікувати, виходячи з поширеного іміджу «Свободи» як насамперед радикально антисемітської партії. Серед ідейних націоналістів антисемітів було 18%, навіть більше, ніж серед безідейних ксенофобів та незадоволених громадян (по 13%). А очікувано найменше їх виявилось серед розчарованих націонал-лібералів – 8%.

Середній показник серед виборців «Свободи» становив 13% опитаних, причому у Причорномор'ї (18%), на Донбасі (17%) та в Галичині (15%) їх було значно більше, ніж у Києві та на Київщині (8%). Втім, це пов'язано з різним співвідношенням окремих сег-

ментів прихильників «Свободи» у цих регіонах, адже на Київщині розчаровані націонал-ліберали становили половину всіх, хто проголосував за цю партію, тоді як на Донбасі й у Причорномор'ї – третину, а в Галичині – лише чверть. Натомість радикальні націоналісти-ксенофоби становили п'яту частину прихильників «Свободи» у Причорномор'ї та чверть – на Донбасі, тоді як на Київщині їх було лише 3% [9, с. 199].

Серед прихильників інших партій найближче до свободівського електорату за часткою антисемітів наблизилися галицькі виборці «Батьківщини» (11%), тоді як серед решти опитаних цей показник був значно менший: по 5% – серед виборців УДАРу у Києві та на Київщині й тих, хто не голосував, 3% – серед причорноморських прихильників комуністів та лише 2% – серед виборців Партії регіонів на Донбасі (знову підкреслимо, що результати опитування були репрезентативними у всеукраїнському розрізі лише для виборців «Свободи», для прихильників інших партій їх дані відбивали ситуацію тільки в конкретних мікрорегіонах).

Водночас певній частині респондентів було «важко сказати», чи є євреї загрозою для України. Так, чітке «ні» на це запитання дали 95% прихильників Партії регіонів, по 90% виборців УДАРу, комуністів і тих, хто не голосував, та лише близько 80% виборців «Батьківщини» та «Свободи». Серед останніх щодо безпечності євреїв не мали сумнівів 88% розчарованих націонал-лібералів, по 82% безідейних ксенофобів та незадоволених громадян, 76% ідейних націоналістів та лише 62% радикальних націоналістів-ксенофобів.

При цьому ставлення до євреїв усіх категорій виборців було кращим, ніж до більшості меншинних груп. Серед прихильників «Свободи» зі зрозумілих причин меншим було і побоювання націоналістів (хоча серед виборців «Батьківщини – навіть у Галичині – націоналісти опинилися за цим показником на одному рівні з євреями), а також католиків, до яких взагалі майже в усіх груп було найкраще ставлення. Це стосується також і всіх сегментів виборців «Свободи», за винятком радикальних націоналістів-ксенофобів, які євреїв побоювалися більше ніж мусульман. Серед виборців Компартії України, знов-таки, зрозуміло, кращим було ставлення до комуністів.

Прихильники КПУ, Партії регіонів і УДАРу також дещо менше боялися росіян, ніж євреїв [9, с. 150–157].

Разом із тим, слід зазначити, що серед виборців усіх партій дуже високим був зв'язок між негативним ставленням до євреїв та інших меншинних груп*. Майже стовідсотковою була кореляція між баченням загрози у комуністах, росіянах та євреях (коефіцієнти 0,97–0,99). На нашу думку, це підтверджує гіпотезу про сприйняття євреїв як частини пострадянської спільноти – «п'ятої колони» неоімперської агресії. Але цим мотивація антисемітизму не обмежується, адже високою була також залежність між відчуттям загрози від євреїв і циган (коефіцієнт кореляції 0,82) та євреїв і чорношкірих, а також чорношкірих і циган (коефіцієнти кореляції 0,7). Це демонструє вже інший, суто етнорасовий контекст антисемітських настанов. Слід зазначити, що ці два аспекти ксенофобії в Україні досить сильно пов'язані одне з одним. Так, високою була залежність між ненавистю до циган і комуністів (коефіцієнт кореляції 0,83), дедалі меншою між ненавистю до циган і росіян (коефіцієнт кореляції 0,76), чорношкірих і комуністів (коефіцієнт кореляції 0,71) і, нарешті, чорношкірих і росіян (коефіцієнт кореляції 0,61). У цьому контексті треба звернути увагу на зворотну кореляцію між очікуванням загрози від євреїв, росіян, чорношкірих і комуністів, з одного боку, та націоналістів, з іншого (від'ємні коефіцієнти від $-0,72$ до $-0,77$), хоча для пари цигани / націоналісти від'ємна залежність значно менша (коефіцієнт $-0,48$). У цілому це, очевидно, демонструє пов'язаність у свідомості українців націоналістичних переконань з традиційними фобіями політичного і етнічного походження. При цьому для пари євреї / націоналісти залежність є найвищою (від'ємний коефіцієнт $-0,77$), що, очевидно, є наслідком сталого ставлення ворожості до євреїв одночасно у двох площинах.

* Ми розраховували коефіцієнт кореляції для шести груп опитаних: виборців «Свободи» (в цілому), «Батьківщини», УДАРу, КПУ, Партії регіонів та тих, хто не голосував. Кількість об'єктів, звісно, невелика, але покриває усю вибірку.

А от статистичного зв'язку між гомофобією та іншими проявами ксенофобії, зокрема антисемітизмом, ми взагалі не побачили, що є наслідком іншої природи негативного ставлення до гомосексуалістів. Що ж стосується нової для України ісламофобії, то вона досить щільно пов'язана з расизмом (коефіцієнт кореляції 0,74), але не з рештою фобій.

Чи були заздрість та комплекс меншовартості основними причинами антисемітизму? На перший погляд, здається, що саме так. Порівняння серед усіх груп опитаних частки тих, хто вважав євреїв загрозою, та тих, хто вважав становище у суспільстві євреїв та юдеїв завишеним, виявляє дуже високий ступінь залежності. Для пари тверджень «Євреї посідають у суспільстві завишене становище» / «Євреї становлять загрозу для України» коефіцієнт кореляції становив 0,82. Для пари «Юдеї посідають у суспільстві завишене становище» / «Євреї становлять загрозу для України» коефіцієнт кореляції становив 0,78. При цьому для пари «Євреї посідають у суспільстві завишене становище» / «Юдеї посідають у суспільстві завишене становище» коефіцієнт кореляції становив 0,85. Наочно це демонструє така діаграма:

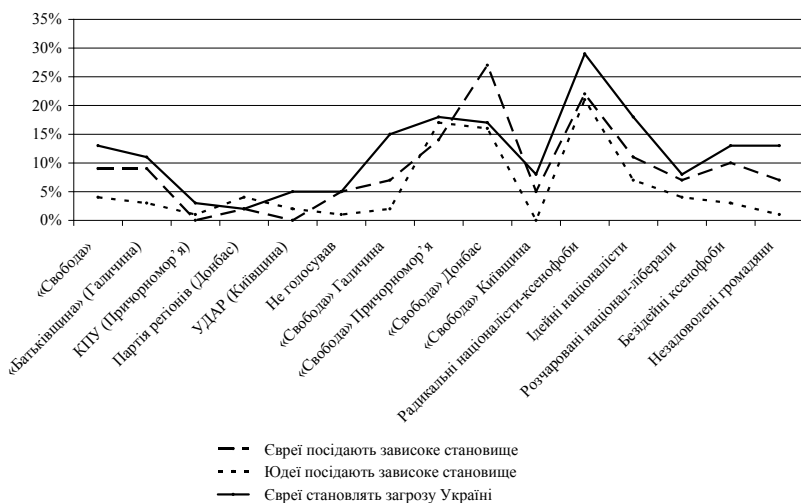

Рис 6. Зв'язок негативного ставлення до євреїв з оцінкою їх становища у суспільстві

Це спостереження справедливе і для зворотної залежності, тобто між тими, хто вважав становище євреїв та юдеїв у суспільстві нормальним або заниженим, і тими, хто однозначно не вважав євреїв загрозою для України. Так, для пари тверджень «Євреї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» / «Євреї не становлять загрози для України» коефіцієнт кореляції становив 0,84. Для пари «Юдеї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» / «Євреї не становлять загрози для України» коефіцієнт кореляції становив 0,68. При цьому для пари «Євреї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» / «Юдеї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» коефіцієнт кореляції становив 0,8. Це також наочно демонструє така діаграма:

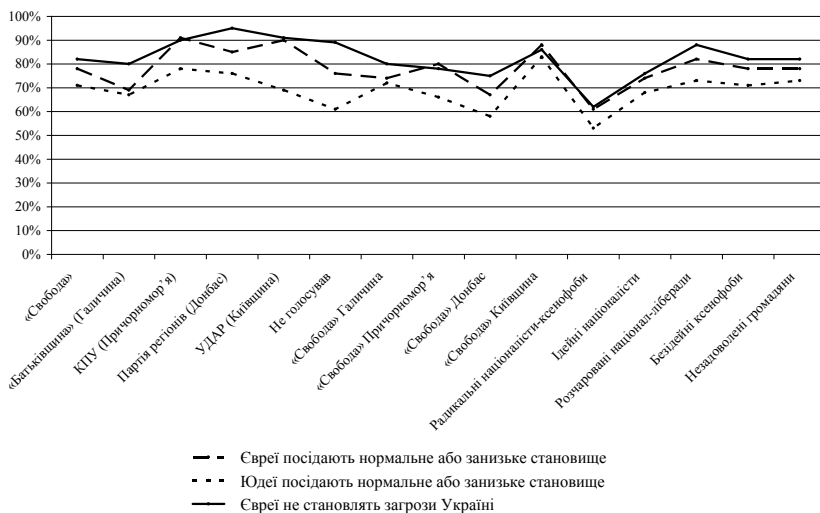

Рис 7. Зв'язок нейтрального ставлення до євреїв з оцінкою їх становища у суспільстві

Щодо оцінки становища у суспільстві євреїв та юдеїв слід зазначити декілька речей. По-перше, в цілому частка тих, хто вважав, що євреї посідають у суспільстві зависоке становище, була

невисокою. Серед прихильників «Свободи» та «Батьківщини» їх було по 9%, серед тих, хто не голосував, – 5%, серед виборців Партії регіонів – 2%, а серед прихильників КПУ та УДАРу не було взагалі. Серед виборців «Свободи» очікувано найвищим був відсоток незадоволених становищем євреїв серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 22%, серед ідейних націоналістів і безідейних лібералів їх було 10–11%, серед розчарованих націонал-лібералів і незадоволених громадян – по 7%. Ситуація в мікрорегіонах знов-таки була пов'язана з місцевою структурою виборців «Свободи». На Донбасі вважали становище євреїв зависоким 27%, у Причорномор'ї – 14%, у Галичині – 7%, у Києві та на Київщині – 5% прихильників цієї партії. Слід зазначити, що за цим показником євреї дорівнювали полякам серед усіх, крім виборців «Свободи», серед яких зависоким становище поляків вважали лише 3% опитаних. Разом із тим, перше місце зі значним відривом посідали росіяни. Зависоким їх становище у суспільстві вважали 23% виборців «Свободи», 29% прихильників «Батьківщини», 11% тих, хто не голосував, 7% виборців УДАРу та навіть 4–5% прихильників КПУ та Партії регіонів [9, с. 84–92].

По-друге, коли йшлося про становище у суспільстві юдеїв, слід відзначити великий відсоток тих, хто не міг чітко визначитися з оцінкою. Їх частка зростала від 21% серед виборців КПУ та Партії регіонів, 25% прихильників «Свободи» (причому цей показник був стабільним для всіх сегментів), 30% – «Батьківщини» й УДАРу та майже 40% серед тих, хто не голосував [9, с. 96–103]. На нашу думку, це характеризує як реальне місце релігійної проблематики у свідомості населення, так і ступінь інтегрованості релігійних юдеїв до українського суспільства.

Можна було б очікувати, що рівень антисемітизму прямо впливає на готовність відзначати на державному рівні Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Але тут ми спостерігаємо абсолютно відмінну картину. Жодної статистичної залежності між цими показниками немає. Абсолютно очевидно, що тут на позицію респондентів впливають інші чинники. На нашу думку, це загальний концепт історичної пам'яті та чутливість до

національних проблем. Так, серед виборців «Свободи» і «Батьківщини» по 84% опитаних вважали за потрібне відзначати цей день, серед виборців УДАРу – 80%, серед тих, хто не голосував – 60%, а серед прихильників КПУ та Партії регіонів – лише 47–49%. Абсолютно очевидно, що відзначення пам'яті жертв нацистського геноциду євреїв суперечить традиційній радянській моделі пам'яті, що прагнула ігнорувати особливу долю цього народу під час Великої Вітчизняної війни та ховала її за безликими «мирними радянськими громадянами». У той же час, для ліберальних виборців УДАРу вшанування пам'яті жертв Голокосту – це частина сучасного європейського контексту, а для націоналістів – бажана запорука зворотної поваги до українських жертв тоталітарних режимів. Різниця у цьому показнику серед представників різних сегментів прихильників «Свободи» була дуже малою (від 81% до 86%), а от регіональний чинник впливав сильно. Так, у Києві та Київщині та Галичині відзначати цей день воліли 88–89% опитаних, тоді як на Донбасі 79%, а у Причорномор'ї – взагалі лише 62%. Цілком очевидно, що прихильники «Свободи» у цих двох мікрорегіонах перебували під значним впливом оточуючого ідеологічного контексту стосовно історичної пам'яті.

При цьому готовність відзначати пам'ять жертв Голокосту була значно вищою, ніж вшановувати пам'ять жертв депортації кримськотатарського народу або нацистського геноциду ромів. День пам'яті жертв депортації вважали за необхідне відзначати від 12% виборців Партії регіонів до 34% виборців «Батьківщини», а Міжнародний день голокосту ромів – від 6% прихильників Партії регіонів до 28% прихильників «Батьківщини» (загальне співвідношення між виборцями різних партій зберігалось) [9, с. 165–168]. Очевидно, це може слугувати відображенням багатьох чинників: поширеності інформації про ті чи інші геноциди; значення, яке надають їм на Заході; ступеню інтегрованості різних національних меншин до українського суспільства (цікаво було б отримати аналогічні дані сьогодні, на тлі анексії Криму та нових переслідувань кримських татар).

Якщо ж подивитися на загальний пам'ятевий контекст, то готовність офіційно відзначати Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту була у прихильників «Свободи» і «Батьківщини» на тому самому рівні, що й День Перемоги (86%) чи День пам'яті героїв Крут (75–80%), хоча й поступалася Дню Незалежності (97–98%), а серед виборців «Свободи» також Дню Соборності та Дню пам'яті жертв Голодоморів (по 90%). При цьому, серед виборців «Батьківщини» ставлення до останніх двох дат було на одному рівні зі ставленням до Дня пам'яті жертв Голокосту (85–86%). А от серед прихильників УДАРу, так само як КПУ і Партії регіонів, все ж таки на першому плані, крім Дня Незалежності (85–99%) і Дня пам'яті жертв Голодоморів (66–89%), стояли і традиційні радянські свята: 100% з них прагнули відзначати День Перемоги, 95–100% – 8 Березня, 91–96% – День Радянської армії, 88–91% – 1 Травня [9, с. 142–143].

Українські антисеміти та ксенофоби 2013 року

Постелекторальне опитування надає нам можливість системно дослідити настанови саме антисемітів, як окремої групи*. Такий аналіз має ґрунтовно доповнити та розширити той, що ми провели за матеріалами опитувань за шкалою Богардуса. Приводить він до досить цікавих висновків.

Усього антисемітів, тобто тих, хто однозначно вважав євреїв загрозою для існування і розвитку України, виявилось 168 осіб. Серед них було 117 виборців «Свободи», 21 – «Батьківщини», 11 тих, хто не брав участі в голосуванні, 9 виборців УДАРу, 6 – КПУ та 3 – Партії регіонів. Отже, частка прихильників «Свободи» становила 70%, але це й не дивно, адже вибірка дослідження була сильно викривлена на їх користь (47% опитаних). Дивно інше, а саме те, що навіть за таких умов частка антисемітів становила лише 9% з-поміж усіх опитаних, що, практично, дорівнює серед-

* Це не входило до завдань дослідження 2013 р., тож необхідні розрахунки було зроблено спеціально для цього підрозділу монографії.

ньому відсотку антисемітів згідно з опитуванням за той самий рік за шкалою Богардуса (8%). Отже, ми знову маємо констатувати, що хоча радикальний антисемітизм і пов'язаний певним чином з політичними переконаннями, але його носії в цілому становлять порівняно сталу частку суспільства.

Вивчаючи антисемітів зразка 2013 р., ми будемо порівнювати їх з усіма опитаними, з прихильниками «Свободи» в цілому, а також, насамперед, з вузьким ядром виборців «Свободи» – радикальними націоналістами-ксенофобами. Саме серед останніх спостерігалася найвища частка антисемітів, таким чином, можна очікувати, що їх характеристики будуть найближчими з усіма антисемітами взагалі. Разом із тим, треба взяти до відома, що до цієї групи ми віднесли лише 67 респондентів, отже, статистична похибка щодо неї може бути дуже значною.

Почнемо з соціально-демографічних даних. За статтю серед антисемітів було 52% чоловіків, що дещо більше, ніж у середньому серед усіх опитаних (50%), але дещо менше, ніж серед виборців «Свободи» (54%), і значно менше, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (68%). З віком ситуація така. Частка молоді (18–29 років) серед антисемітів становила 22%, що вище, ніж у середньому за вибіркою, і серед прихильників «Свободи» (17–18%) та більш ніж удвічі вище, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (10%). Частка літніх людей серед антисемітів (31%) так само була дещо вищою, ніж в інших трьох групах (26–28%). А ось частка осіб віком від 30 до 39 років серед антисемітів була помітно нижчою (10%), порівняно з іншими групами (15–18%).

За освітою серед антисемітів практично (з урахуванням статистичної похибки) не було відмінностей з усіма опитаними, але частка людей з вищою освітою серед них (46%) була значно меншою, ніж серед виборців «Свободи» (53%) та, особливо, радикальних націоналістів-ксенофобів (65%). І, навпаки, серед антисемітів було більше людей із загальною середньою освітою (16%), ніж серед виборців «Свободи» (13%) та радикальних

націоналістів-ксенофобів (8%). За родом занять серед антисемітів спостерігалася одна суттєва відмінність: серед них було значно менше найманих працівників (34%), ніж серед інших трьох груп (46–48%). Слід зазначити, що до цієї категорії входили як робітники, так і спеціалісти.

За місцем проживання серед антисемітів селян дещо більше (31%), ніж серед усіх опитаних (26–28%). А ось мешканців обласних центрів серед них дещо більше (42%), ніж серед усіх опитаних (39%), але менше, ніж серед виборців «Свободи» (46%) та, особливо, серед радикальних націоналістів-ксенофобів (50%). Що стосується мікрорегіону проживання, то тут чіткої картини не спостерігається. Частка мешканців Галичини серед антисемітів (48%) дорівнювала такій серед радикальних націоналістів-ксенофобів, але була вищою, ніж серед виборців «Свободи» (42%) та значно вищою, ніж серед усіх опитаних (32%). Навпаки, мешканці Києва та Київщини серед антисемітів становили 15%, що менше, ніж серед прихильників «Свободи» (20%) та усіх опитаних (23%), але більше, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (9%). Мешканці Причорномор'я та Донбасу серед антисемітів становили 10% та 5%, відповідно, тоді як серед усіх опитаних їх було по 15%, серед виборців «Свободи» – 2–3%, а серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 3–6%.

Що стосується самоідентифікації, то частка українців серед антисемітів становила 93%, що помітно більше, ніж серед усіх опитаних (86%), але дещо менше, ніж серед виборців «Свободи» (95%) та радикальних націоналістів-ксенофобів (97%), але статистично ця різниця незначуща. Мовою спілкування визначили українську 80% антисемітів, що знов-таки значно вище за усіх опитаних (60%), але дещо нижче, ніж серед виборців «Свободи» (84%) та радикальних націоналістів-ксенофобів (86%), але й тут різниця не виходить за межі похибки. За конфесійною належністю серед антисемітів було найбільше православних Київського патріархату (30%), греко-католиків (28%) та взагалі православних без визначеної належності до певної церкви (20%). Перших було

помітно більше, ніж серед усіх опитаних (23%), других – значно більше (19%), а третіх – помітно менше (33%). Разом із тим православних Московського патріархату серед антисемітів майже не було (3%), тоді як з-посеред усіх опитаних вони становили 12%. За цими ознаками антисеміти виявилися в цілому подібними до виборців «Свободи», зокрема ідейних націоналістів, а ось серед радикальних націоналістів-ксенофобів частка греко-католиків була значно вищою (37%), а «взагалі православних» – значно нижчою (11%). Важливо відзначити, що антисеміти не перевищували інші групи за часткою православних, тобто ми не маємо підстав зв'язувати їх антисемітизм з традиційним православним антиюдаїзмом.

У цілому ми можемо констатувати, що за віковими й освітніми характеристиками, сферою зайнятості, місцем проживання та самоідентифікацією антисеміти демонструють ті самі особливості, що були встановлені на основі аналізу матеріалів опитувань за шкалою Богардуса. При цьому, з одного боку, очевидно, що за сукупністю соціально-демографічних характеристик антисеміти суттєво відрізняються від прихильників «Свободи» загалом та радикальних націоналістів-ксенофобів, тобто становлять окрему соціальну групу. З іншого, усі вони близькі між собою за етномовною і конфесійною самоідентифікацією та, певною мірою, за регіонами мешкання.

Перейдемо до порівняльного аналізу світоглядних та політичних настанов обраних груп. Зважаючи на вже виявлений нами щільний зв'язок між антисемітизмом та іншими видами ксенофобії, почнемо саме з цього. Але якщо вище йшлося про смислову пов'язаність ворожості до різних меншинних груп, то тепер ми порівняємо абсолютний рівень ксенофобських настанов між антисемітами та окремими групами виборців:

Таблиця 4.1

Частка тих, хто вважав певну групу загрозою для існування та розвитку України

	<i>Анти-семіти</i>	<i>Виборці «Свободи»</i>		<i>Усі опитані</i>
		Радикальні націоналісти-ксенофоби	Усі	
Євреї	100%	29%	13%	9%
Наркомани	86%	70%	73%	70%
Гомосексуалісти	80%	56%	59%	56%
Цигани	79%	39%	23%	18%
Чорношкірі	73%	44%	24%	19%
Комуністи	71%	65%	41%	26%
Росіяни	68%	37%	19%	12%
Хворі на СНІД	53%	35%	32%	31%
Мусульмани	49%	21%	15%	14%
Націоналісти	22%	9%	9%	19%
Католики	19%	5%	4%	4%

Головне, що впадає в очі, це незрівнянно вищий рівень загальної ксенофобії серед антисемітів. Вони не любили не лише євреїв, вони не любили та боялися майже всіх. Порівняно з ними радикальні націоналісти-ксенофоби з-поміж виборців «Свободи» – просто зразок толерантності. Навіть у негативному ставленні до наркоманів, до яких відчували відразу всі опитані без розрізнення політичних симпатій, антисеміти були набагато агресивніші. Єдине, в чому постійні виборці «Свободи» хоча б наближалися до антисемітів – це у ненависті до комуністів. Можна зазначити також, що у ненависті до націоналістів антисемітів значно перевершували прихильники Партії регіонів (44%) та Компартії (48%). Але в обох випадках йдеться насамперед про наслідки політичних настанов.

Отже, порівнювати антисемітів за рівнем ксенофобії з різними групами виборців не випадає. Тому краще порівняємо їх з іншими ксенофобами:

Таблиця 4.2

	<i>Анти-семіти</i>	<i>Русофоби</i>	<i>Ромофоби</i>	<i>Ісламофоби</i>	<i>Расисти</i>	<i>Гомофоби</i>
Євреї	100%	48%	37%	31%	33%	12%
Наркомани	86%	77%	88%	78%	85%	95%
Гомосексуалісти	80%	71%	75%	70%	77%	100%
Цигани	79%	50%	100%	47%	57%	25%
Чорношкірі	73%	47%	59%	53%	100%	26%
Комуністи	71%	84%	51%	49%	43%	31%
Росіяни	68%	100%	33%	30%	30%	15%
Хворі на СНІД	53%	44%	53%	43%	44%	48%
Мусульмани	49%	34%	35%	100%	38%	17%
Націоналісти	22%	19%	28%	29%	18%	23%
Католики	19%	13%	12%	19%	10%	4%

І на цьому тлі антисеміти аж ніяк не губилися. Їх було найменше, але вони були найбільшими ксенофобами серед усіх їх видів. При цьому будь-які послідовні ксенофоби (крім гомофобів) у своїх загальних ксенофобських настановах значно випереджали тих самих радикальних націоналістів-ксенофобів з числа виборців «Свободи». Але антисеміти були попереду всіх. Вони на другому місці у рівні будь-якої ненависті: у відразі до чорношкірих після расистів, у відразі до циганів після ромофобів, у відразі до росіян після русофобів, у відразі до мусульман після ісламофобів і у відразі до гомосексуалістів після гомофобів. Антисеміти були густою концентрацією усіх видів ксенофобії разом.

Слід зазначити, що дослідження за шкалою Богардуса також демонструють високий зв'язок радикального антисемітизму та, навпаки, юдофільії з загальним рівнем ксенофобії відповідної групи:

Таблиця 5

Середній індекс ксенофобії серед антисемітів та юдофілів
(без урахування ставлення до євреїв та власної етно-мовної групи^{*})

	<i>Антисеміти</i>	<i>Юдофіли</i>	<i>Усі респонденти</i>
1994	5,10	2,17	3,97
1999	5,52	2,40	4,37
2004	6,40	2,85	4,94
2009	5,67	2,70	4,86
2013	5,52	2,07	4,56
2016	5,16	2,12	4,31

Ксенофобія антисемітів знаходила відбиток у їх позиції щодо конкретних питань державної політики. У внутрішній етнонаціональній політиці необхідність створення рівних умов для представників усіх народів України підтримувало 89% з них, за середнього показника серед опитаних, включно з виборцями «Свободи», 95–96% (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 87%). Курс на підтримку розвитку культур усіх народів України підтримувало лише 60% антисемітів, за середнього показника 76%, серед виборців «Свободи» – 68%, а серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 63%.

А от у ставленні до історичної пам'яті національних меншин антисеміти виявилися прихильнішими за більшість опитаних. 29% з них підтримувало відзначення на державному рівні Міжнародного дня голокосту ромів, за середнього показника 17% та 23–26% серед виборців «Свободи», у т.ч. радикальних націоналістів-ксенофобів. Відзначення Дня пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу та інших народів Криму підтримувало 41% антисемітів, за 24–29% усіх опитаних, включно з виборцями «Свободи», та 47% радикальних націоналістів-ксенофобів. Нарешті,

^{*} Індекс ставлення до євреїв для антисемітів завжди має значення 7, а для юдофілів – 1. Індекс ставлення до власної етно-мовної групи майже завжди має значення 1. Отже, занесення цих двох показників суттєво спотворює картину.

Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту вважали доцільним відзначати 80% антисемітів, за 73% усіх опитаних та 84–86% виборців «Свободи», у т.ч. радикальних націоналістів-ксенофобів. Це знову підтверджує нашу тезу щодо непов'язаності загального ставлення до національних меншин зі ставленням до історичної пам'яті про їх трагедії.

Що стосується зовнішнього аспекту етнонаціональної політики, то по 58% антисемітів вважали за необхідне боротися з впливом як російської, так і західної культури. При цьому, серед усіх опитаних відповідні показники становили близько 40%, серед виборців «Свободи» – близько 50%, а ось серед радикальних націоналістів-ксенофобів вимагали запобігання впливу російської культури 57% опитаних, а західної – лише 46%. У цьому питанні позиція антисемітів виявилася, практично, тотожною позиції безідейних ксенофобів з-поміж виборців «Свободи»: російську культуру не толерували 58%, а західну – 55% з них.

Далі, 87% антисемітів вважали, що держава має цілеспрямовано запобігати імміграції з країн Азії та Африки, за середнього показника серед усіх опитаних 74%, а серед виборців «Свободи», включно з радикальними націоналістами-ксенофобами – 78–79%. Нарешті, 70% антисемітів вважали необхідним на державному рівні запобігати всиновленню дітей-сиріт іноземцями, що знов-таки дорівнює показнику серед безідейних ксенофобів, тоді як серед усіх виборців «Свободи» в цілому, у т.ч. радикальних націоналістів-ксенофобів, так вважали лише близько 60%, а серед усіх опитаних – 56%.

Очікувано негативним було ставлення антисемітів до гомосексуалізму. Так, 97% з них вважали, що держава має боротися з пропагандою гомосексуалізму та заборонити одностатеві шлюби. І хоча, в принципі, у цьому питанні усі опитані були одностайні (92%), рівень категоричності серед антисемітів був найвищим (серед радикальних націоналістів-ксенофобів цей показник був навіть менший – 86%, серед безідейних ксенофобів – 94%). При цьому більше половини з них (53%) вважали причиною гомосексуалізму особисту розбещеність, тоді як серед усіх опитаних

цей показник становив 48% (серед радикальних націоналістів-ксенофобів цей показник був також менший – 44%, серед безідейних ксенофобів – 50%), хоча статистично ці розбіжності не є значущими.

Вибір українських антисемітів 2013 року: куди, чому, як

Нагальним залишається питання, якою мірою антисемітизм пов'язаний з українським націоналізмом. Ми пам'ятаємо, що зі 168 респондентів-антисемітів 138 (82%) на виборах 2012 р. голосували за націоналістичні партії – «Свободу» та «Батьківщину». І якщо виборці «Свободи» від початку становили майже половину опитаних, то кількість антисемітів серед 200 опитаних виборців «Батьківщини» у Галичині (21 особа) була ненабагато меншою сукупної кількості антисемітів серед 840 виборців решти трьох партій разом з тими, хто не брав участі в голосуванні (29 осіб). Тенденція наочна, але що все ж таки було мотивом такого голосування?

Дані щодо антисемітів серед прихильників «Свободи» показують, що 44% (51 особа) з них підтримали партію через її політичну програму, 27% (31 особа) через імідж лідера і членів партії або були повернуті передвиборчою кампанією «Свободи», для 14% (17 осіб) головним мотивом було розчарування в інших опозиційних партіях та бажання побачити у парламенті ще одну опозиційну силу і ще 10% (11 осіб) голосували ситуативно. Можна побачити, що частка антисемітів, які голосували за «Свободу» з огляду на її політичну програму, була на чверть вищою, ніж серед усіх опитаних прихильників цієї партії (32%). І навпаки, відсоток тих, хто підтримав її із загальнополітичних міркувань, серед антисемітів був удвічі меншим, ніж серед усіх виборців «Свободи» (31%). Частка двох інших груп була тотожною.

Отже, ми можемо констатувати, що частка поміркованих націоналістів серед антисемітів (прихильники «Батьківщини» та розчаровані націонал-ліберали, які голосували за «Свободу» із загальнополітичних міркувань) становила 23% (38 осіб), тоді як 49% (82 особи) з них орієнтувалися на програму та імідж

«Свободи», які широкий загал сприймає не просто як націоналістичні, а саме як антисемітські та взагалі ксенофобські.

Поглянемо на проблему з іншого боку, через призму цивілізаційної орієнтації. Зосередимося на трьох питаннях, які є найбільш контроверсійними у сучасній Україні: мовному питанні, геополітичному виборі та історичній пам'яті.

У мовному питанні 86% антисемітів вважали, що українська мова має бути єдиною державною мовою без будь-яких підвищених статусів для російської та інших мов меншин. У цьому вони були подібні до виборців «Батьківщини» та «Свободи», хоча серед усіх опитаних такої думки дотримувалися лише 66% респондентів. Разом із тим, 11% антисемітів виступали за надання російській мові суттєвих преференцій, від перетворення її на єдину державну або одну з двох державних до надання їй статусу регіональної в російськомовних регіонах. Серед прихильників «Батьківщини» та «Свободи» такі ідеї знаходили підтримку лише 4–5% респондентів, хоча серед усіх опитаних їх частка становила 22%. Натомість, ідея надати мовам різних меншин статусу регіональних у районах їх компактного проживання знайшла підтримку лише в 3% антисемітів, тоді як серед виборців «Батьківщини» та різних сегментів прихильників «Свободи» вона приваблювала від 6% до 10% респондентів, так само як серед усіх опитаних.

Що стосується геополітичного вибору, то лише 59% антисемітів вважали, що Україна має якнайшвидше стати членом Євросоюзу, тоді як серед виборців «Батьківщини» і «Свободи» таку позицію поділяли 65–67% опитаних, а у трьох ядерних сегментів прихильників «Свободи» – навіть 69–71%. При цьому, серед усіх опитаних до Євросоюзу прагнула тільки половина респондентів. І навпаки, 7% антисемітів вважали, що Україна має якнайшвидше стати членом Митного союзу або взагалі возз'єднатися в одну державу з Росією та Білоруссю. Серед виборців «Батьківщини» і «Свободи» частка прихильників таких ідей не перевищувала 3%, хоча в цілому серед усіх опитаних вона становила 13%.

Нейтральний статус України підтримувало 15% антисемітів, що приблизно дорівнювало показникам «Батьківщини» і «Свободи», але було в півтора раза менше, ніж серед усіх опитаних (22%). Нарешті, самостійним регіональним лідером прагнули її бачити 12% антисемітів, що було дещо вище, ніж серед виборців «Свободи» і «Батьківщини» (за винятком радикальних націоналістів-ксенофобів), і вдвічі більше, ніж серед усіх опитаних (6%). Але в цілому частка антисемітів, які воліли б бачити Україну поза межами будь-яких наддержавних об'єднань, становила 27%, що, практично, не відрізнялося від показників ані серед усіх опитаних (28%), ані серед виборців «Батьківщини» і «Свободи» (25%). Отже, ми не можемо підтвердити тезу Н. Паніної щодо особливого зв'язку антисемітизму з ізоляціоністським зовнішньополітичним вибором. Але тут, знов-таки, йдеться про різні об'єкти дослідження. Н. Паніна відзначила зростання ізоляціоністських настроїв паралельно зі збільшенням середньої соціальної дистанції стосовно євреїв, тобто пов'язаності етнічної та державно-політичної закритості. Це абсолютно логічно, але радикальний антисемітизм, який вивчаємо ми, не є просто однією з форм етнічної дистанції, отже, зазначеної обов'язкової залежності тут і не варто очікувати.

Оцінити позицію у сфері національної пам'яті допоможе аналіз відповідей на питання щодо доречності відзначення тих чи інших пам'ятних дат на державному рівні. Оскільки про пам'ятні дні, пов'язані з трагедіями національних меншин, йшлося вище, розглянемо дві інші групи: нові українські та старі радянські свята та річниці. У ставленні до них антисеміти виявилися дуже схожими з ідейними націоналістами, але значно поступалися у своїй антирадянській налаштованості радикальним націоналістам-ксенофобам. Разом із тим, у цьому аспекті вони помітно випереджали націонал-лібералів з-серед як виборців «Свободи», так і прихильників «Батьківщини».

Так, відзначення на державному рівні нових українських свят та пам'ятних днів серед антисемітів прагнуло від 98% (День Незалежності) до 75% (День Українського козацтва / Свято УПА) респондентів. І хоча саме до цих дат ставлення виборців «Батьків-

щини» було тотожним, але решту пам'ятних днів були готові відзначати лише від 85–86% (День пам'яті жертв Голодоморів і День Соборності) до 75% (День пам'яті героїв Крут) з них, тоді як серед антисемітів ці показники коливалися в межах від 93% до 84%.

У ставленні до старих радянських свят прихильність антисемітів коливалася від 75% щодо Дня Перемоги, 55–66% стосовно 8 Березня, Дня Радянської армії та 1 Травня до 19% стосовно річниці Жовтневої революції. Практично, такими самими були показники й у ідейних націоналістів. Натомість у радикальних націоналістів-ксенофобів частка прихильників цих свят була на 10–20% нижчою, а у розчарованих націонал-лібералів, так само як й у виборців «Батьківщини», – на 10–15% вищою (за винятком Дня Жовтневої революції, де різниці у ставленні між антисемітами і лібералами не було).

Отже, ми можемо констатувати, що як за політичним вибором, так і за цивілізаційною орієнтацією антисеміти у переважній більшості були ідейними націоналістами, причому у питаннях історичної пам'яті більш, а у мовному та геополітичному питаннях менш послідовними. Проте, хоча український антисеміт швидше за все був досить радикальним націоналістом, лише шоста частина ідейних українських націоналістів була радикальними антисемітами.

Чи здатні ми за результатами нашого дослідження все ж таки дати однозначну відповідь на питання про причини радикального антисемітизму? Ми пам'ятаємо про щільний статистичний зв'язок між ставленням до євреїв та оцінкою їх становища у суспільстві. Але якщо ми подивимося на цей показник в антисемітів, ситуація виявиться далеко не такою однозначною. Так, серед антисемітів 25% вважали становище євреїв зависоким (юдеїв – лише 14%), при цьому половина вважала його нормальним (юдеїв – так само), 11% – занижким (юдеїв – 6%), а 14% вагалися з відповіддю (стосовно становища юдеїв – цілих 32%). Щодо оцінки становища євреїв це, практично, повністю дорівнює показникам радикальних націоналістів-ксенофобів (зависоким становищем юдеїв вважало навіть менше – 21% з них), але ж серед них антисемітів було лише 29%.

Не дає повного пояснення і оцінка антисемітами інших аспектів свого особистого та суспільного життя. Своїм становищем у суспільстві була повністю або скоріше не задоволена половина антисемітів, що дорівнює показнику серед безідейних ксенофобів з-серед виборців «Свободи», тоді як серед інших груп та сегментів опитаних він знаходився в межах 40–44%. Власним матеріальним становищем були повністю або скоріше не задоволені 75% з них, що дорівнює показникам інших груп та сегментів виборців. Але варто зазначити, що серед антисемітів частка повністю не задоволених становила 45%, тоді як серед решти досліджуваних груп вона коливалася в межах 35–38%. Отже, рівень антисемітизму пов'язаний не так з фактичним майновим станом респондентів, як з його відмінністю від бажаного.

Занизьким становищем українців у суспільстві вважали 58% антисемітів, що, практично, дорівнює показнику серед радикальних націоналістів-ксенофобів та ідейних націоналістів (60%), хоча помітно перевищує такий серед виборців «Свободи» в цілому (51%) та усіх опитаних (40%). Водночас, третина антисемітів вважала зависоким становище у суспільстві росіян, що було нижче, ніж у радикальних націоналістів-ксенофобів (44%), але практично дорівнювало показнику серед ідейних націоналістів (30%) і було значно вище, ніж серед усіх виборців «Свободи» (23%).

Що ж стосується становища української мови, то занизьким його вважали 57% антисемітів, що, практично, дорівнює показнику серед виборців «Свободи» в цілому (55%), але є значно нижчим за такий серед радикальних націоналістів-ксенофобів (74%) та ідейних націоналістів (67%). Зазначимо, що серед безідейних ксенофобів становище української мови непокоїло 49%, а серед усіх опитаних – лише 39% респондентів. Водночас, становище російської мови вважали зависоким 55% антисемітів, що, знов-таки, хоча й було менше, ніж у радикальних націоналістів-ксенофобів (63%), практично дорівнювало показнику серед ідейних націоналістів (53%) і було помітно вище, ніж серед усіх виборців «Свободи» (45%).

Статус «українських» церков та вірувань значно менше бентежив антисемітів: 15% з них вважали занижким становище УПЦ Київського патріархату (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 23%), 14% – становище автокефалів та прихильників РУН-віри (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 17–18%), 7% – становище греко-католиків (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 19%). При цьому становище УПЦ Московського патріархату вважали зависоким 26% антисемітів, тоді як серед радикальних націоналістів-ксенофобів таких було 39%. У цьому аспекті антисеміти також виявилися найближчими до ідейних націоналістів з-серед виборців «Свободи».

Щодо песимізму в оцінці власних можливостей впливати на дії влади, то в антисемітів він був дещо нижчим, ніж у прихильників «Свободи». Так, серед перших 87% однозначно вважали, що владі в Україні байдужа думка таких людей, як вони, тоді як серед других – 91–92%.

Цей аналіз призводить нас до висновку, що, хоча незадоволення наявним станом речей в антисемітів у цілому знаходилося на рівні найбільш радикальних сегментів виборців «Свободи», їх, насамперед, бентежив особистий дискомфорт – незадовільне матеріальне та суспільне становище. Проблеми власного народу, мови та церкви були в них на другому місці. Але основна відмінність полягала в тому, що у той час, коли прихильники «Свободи» шукали причини власних та суспільних негараздів насамперед у політичних противниках, антисеміти знаходили їх у різних етнічних, расових, релігійних «ворогах» тощо. Отже, ми не можемо констатувати наявність однозначного причинно-наслідкового зв'язку антисемітизму із загальним незадоволенням життям у різних його складових.

Напевно, найбільш актуальною проблемою є оцінка потенціалу відкритої антисемітської агресії. До певної міри це можна зробити за допомогою аналізу відповідей на питання, за яких умов, на думку респондентів, громадяни мають право на силові акції спротиву. При цьому ми пам'ятатимемо, що більшість

антисемітів з-поміж опитаних належало до прихильників партій, що на той час перебували в опозиції до чинної влади, а опитування відбулося за півроку до Революції Гідності. Таким чином, готовність з їхнього боку виправдати силові акції непокори могла бути вищою, ніж за інших політичних обставин.

Отже, лише 25% антисемітів вважало, що громадяни за будь-яких умов не мають права на силові акції. Це дорівнює середнім показникам виборців «Батьківщини» і «Свободи», за винятком радикальних націоналістів-ксенофобів, серед яких такої думки дотримувалися лише 17%, хоча зі статистичного погляду ця різниця не є значущою. Разом із тим, серед усіх опитаних таких настанов дотримувалася третина респондентів. Найбільшу готовність виправдати силові акції антисеміти виявляли заради утвердження національних інтересів свого народу (77%). Це менше, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (82%), але більше, ніж серед інших виборців «Свободи» (70%), хоча, знов-таки, ці розбіжності знаходяться в межах похибки. Виборці «Батьківщини» у цьому були значно поміркованішими і ближчими до загального показника серед усіх опитаних (близько 60%). Майже такою самою високою була готовність антисемітів виправдати силові акції, здійснені для запобігання свавілля окремих впливових осіб (олігархів, землевласників, чиновників тощо) – 75% – практично, стільки само, скільки серед радикальних націоналістів-ксенофобів (79%) та усіх прихильників «Свободи» (72%). Серед виборців «Батьківщини», так само як серед усіх опитаних, цей показник був близько 60%.

На нашу думку, саме «утвердженням національних інтересів українців» шляхом боротьби з реальними та уявними євреями, що «обсіли всю політичну та економічну владу», може бути насамперед «ідейно» вмотивована відкрита антисемітська агресія. Звісно, те, що три чверті антисемітів готові виправдати силові акції зі зазначених причин, не означає, що усі вони готові брати в них участь. Але це означає, що такі акції знайдуть у них щонайменше мовчазну, а може й публічну, підтримку.

Менш актуальним сьогодні є питання про готовність підтримати антисемітські заходи з боку держави. Але загальний європейський тренд у бік політичного націоналізму, у т.ч. досить радикального, примушує наперед замислитися над такою перспективою. Отже, подивимося, як антисеміти відповідали на запитання щодо права держави на порушення прав людини. Для початку зазначимо, що, на думку 16% з них, права людини взагалі не становлять цінності. Лише серед радикальних націоналістів-ксенофобів була така сама частка тих, хто повністю відкидав ідеї прав людини (15%). Серед усіх опитаних, зокрема серед виборців «Свободи», їх було вдвічі менше (8–9%). І навпаки, серед антисемітів, як і серед радикальних націоналістів-ксенофобів, лише 63% вважали, що держава не має права порушувати права людини за будь-яких умов, тоді як серед усіх опитаних, зокрема серед виборців «Свободи», таких було три чверті.

На підтвердження своєї репутації, по 29% антисемітів вважали, що держава має право порушувати права людини для підтримки етнічних українців та української культури та для захисту традиційних сімейних цінностей (що, очевидно, є зворотним боком гомофобії). У першому питанні радикальні націоналісти-ксенофоби були з ними повністю солідарні, щодо другого, то право на порушення державою прав людини підтримувало лише 22% з них (різниця в межах похибки). Серед усіх виборців таку позицію з обох питань поділяла вдвічі менша частка опитаних (13–14%), а серед різних категорій виборців «Свободи» – приблизно по 20%. Отже, якщо до влади в Україні прийдуть радикальні націоналісти, значна частина антисемітів буде підтримувати введення тих чи інших обмежень для євреїв на державному рівні. При цьому чверть з них уже станом на 2013 р. вважала, що Україна потребує диктатури, що на третину більше, ніж серед усіх опитаних, зокрема виборців «Свободи» (15–17%), приблизно стільки само, скільки серед радикальних націоналістів-ксенофобів (21%).

Висновки

Підіб'ємо підсумки. Насамперед, ми маємо констатувати, що наявні матеріали моніторингові і соціальних досліджень не надають достатньо даних для створення всебічної картини не лише українсько-єврейських стосунків, а й хоча б усїєї палїтри ставлення українців до євреїв. Отже, ми спробували зосередитися на дослідженні двох крайніх його проявах – юдофїлії та антисемїтизму. При цьому ми далекі від того, щоб усю палїтру ставлення до євреїв штучно прив'язувати лише до цих двох варіантів, що притаманне суспільній свідомості, яка схильна спрощувати картину свїту. Так, під юдофїлією ми розуміємо готовність до найбільшого зближення з євреями в контексті інтимних (родинних) особистих стосунків, а під антисемїтизмом – сприйняття євреїв як прямої загрози для власної країни і, як наслідок, небажання взагалі бачити їх в її межах.

Перше, на що ми маємо звернути увагу, це те, що юдофїлія є органічною складовою загального спектра варіантів соціальної дистанції до євреїв, а її рівень коливається синхронно з рівнем цієї дистанції. Натомість, антисемїтизм є, очевидно, якимось іншим соціальним феноменом, зокрема, зберігає, практично, один й той самий рівень протягом усього часу спостережень і дуже слабко пов'язаний з загальними змінами в індексі соціальної дистанції.

По-друге, як юдофїлія, так і антисемїтизм не є винятковими настановами у ставленні саме до євреїв, а пов'язані із загальним підвищеним рівнем ксенофїлії або, навпаки, ксенофобії. При цьому антисеміти як ксенофоби хоча й становлять найменшу частку у суспільстві порівняно з ненависниками інших меншинних груп, але є найбільш радикально налаштованими у своєму негативному ставленні до будь-яких об'єктів суспільного страху та ненависті. Антисемїтизм, фактично, виявляється апогеєм та точкою концентрації усїх видів ксенофобії. Оскільки стосовно інших ксенофобів спостерігається та сама картина синергії різних видів ненависті, складається враження, що різні види ксенофобії від початку живлять одне одного. На жаль, на сьогодні нам бракує аналогічних порівняльних даних стосовно різних видів ксенофїлії.

Відкритим залишається питання щодо визначення певних особистих ознак як таких, що сприяють виникненню антисемітизму чи юдофільії, або, навпаки, таких, що є їх наслідками. Із чинників суто демографічних значущим виявився лише віковий, а саме – схильність до антисемітизму стосовно більшої частки молоді. Оскільки з віком такі настанови зникають, ми можемо стверджувати, що йдеться про суто психологічні причини, а саме – загальну схильність молодих людей до радикалізму. З-серед чинників соціальних, на нашу думку, найважливішим є освітній. Чим нижчий рівень освіти, тим частіше ми стикаємося з антисемітизмом, чим вищий – тим більший рівень юдофільії. Це зрозуміло, адже освіта є ґрунтом для широкого кругозору та загальної толерантності. Залежність рівня антисемітизму та юдофільії від сфери зайнятості та характеру населеного пункту, на нашу думку, пов'язана саме з загальним рівнем освіти мешканців сіл та великих міст, робітників і службовців. Разом із тим, більш патріархальний спосіб життя у селі так само може слугувати ґрунтом для підвищеного рівня ксенофобії. Гадаємо, саме із цим фактором пов'язаний і різний рівень антисемітизму в окремих мікрорегіонах України. І, навпаки, розвитку юдофільії сприяє руйнування усіх історичних традицій національного життя у великих містах і промислових мікрорегіонах.

Набагато більше впливає на рівень антисемітизму психологічний дискомфорт – насамперед незадоволеність особистим матеріальним і суспільним становищем. Засобом знайти відповідь на власне незадовільне становище стає для певної частини людей націоналізм, але не як поштовх для розвитку та утвердження власної культури та держави, а як спосіб знайти винних в особистих негараздах. Саме тому занепокоєність станом українського народу, мови та церков, прихильність до політичних партій націоналістичного спрямування та підтримка їх програмних настанов є для радикальних антисемітів вторинними порівняно зі заздрістю та ненавистю до інших народів і меншинних груп. На відміну від просто підвищеної соціальної дистанції, радикальний антисемітизм, як і взагалі будь-яка радикальна ксенофобія, має, швидше,

психологічний, а не програмний, зв'язок з націоналізмом через намагання замістити ірраціональні заздрість, страх і ненависть до «іншого» «раціональним» протистоянням «чужому».

Усе це призводить нас до висновку, що, насправді, ми не здатні знайти вичерпного раціонального пояснення виникненню феномену радикального антисемітизму лише у сукупності демографічних, соціальних, політичних та ідеологічних чинників. Таке враження, що ми маємо справу насамперед з психологічним феноменом, певним типом особистості, що стає ґрунтом для виникнення різних видів ксенофобії, одним з яких є антисемітизм. Ця теза, звісно, потребує перевірки відповідними дослідженнями, але якщо це так, то ми маємо змиритися з тим, що завжди будемо жити поруч з ксенофобами, байдуже яких ворогів вони знайдуть собі завтра.

Проте це не означає, що ми маємо так само спокійно толерувати агресивні вияви такої ксенофобії, зокрема, антисемітизму. Але щоб тверезо оцінити перспективи зростання антисемітської агресії та знайти можливості їй протидіяти, ми маємо усвідомити притаманні їй закономірності.

Пряма антисемітська агресія, як ми бачили, слабо пов'язана як з загальним рівнем соціальної дистанції до євреїв, так і з рівнем власне антисемітизму, який, у принципі, залишається незмінним. Разом із тим, вона має щільний зв'язок з масштабами відкритої антисемітської пропаганди у ЗМІ, яка, у свою чергу, також не пов'язана ані з соціальною дистанцією, ані з латентним антисемітизмом, а має джерелом свідомі політичні рішення. При цьому ми вважаємо, що пропаганда у респектабельних ЗМІ не так провокує відкриту агресію, як створює тло «суспільної санкції» на агресивні антисемітські дії – сприйняття євреїв як «законної здобичі». Відкритим залишається питання, якою мірою пов'язана відкрита агресія зі збільшенням загальної соціальної дистанції щодо євреїв, чи відчувають активні антисеміти відповідні зміни у настроях суспільства.

Слід пам'ятати, що соціальна база агресивного антисемітизму, в принципі, є досить обмеженою, і основним її ресурсом є антисемітськи налаштована частина пасіонарної молоді. Разом із тим вона спирається на не публічну підтримку основної маси «побутових антисемітів», радо готових їх виправдати та морально заохотити.

Саме ці люди можуть становити соціальну базу і державного антисемітизму. Така проблема теоретично може постати за умов приходу до влади радикальних націоналістів. Цю можливість не варто відкидати, зважаючи як на поточні внутрішні та зовнішні проблеми України, так і на сучасний західний тренд, що проявився у приході націоналістів до влади в Угорщині, Польщі, США.

Але навіть за таких умов використання радикальними націоналістами антисемітської риторики та провадження антисемітської політики абсолютно не є обов'язковою умовою, що підтверджує досвід низки європейських націоналістичних авторитарних режимів міжвоєнної доби (Італія, Іспанія, Португалія). Адже антисемітизм не є провідною та невід'ємною складовою як програмних настанов націоналістичних чи, навіть, радикально-націоналістичних партій, так і особистих поглядів переважної частини їх прихильників. Це залежатиме від загального тла українсько-єврейських стосунків, насамперед від ставлення до євреїв основної частини українського суспільства. Отже, ми маємо зважати на наявні контексти антисемітизму – політичний (національно-історичний) та культурний (етнорасовий).

Перший зумовлений історичними та політичними чинниками і пов'язаний зі сприйняттям тих чи інших етнічних, релігійних чи політичних спільнот як поневолювачів і визискувачів України та українців. Так, у XVII–XVIII ст. тріада основних політичних ворогів українців складалася з поляків, католиків та «жидів» (швидше, юдеїв за віросповіданням, ніж євреїв за етнічною належністю), причому перші дві групи сприймалися як, практично, тотожні. У XX ст. їх змінила тріада комуністи, євреї, росіяни, причому практично тотожними у першій половині минулого сторіччя сприймалися перші дві. Можна сподіватися, що утвердження Україн-

ської держави і стала прихильність євреїв до українського проекту призведе до того, що євреїв, нарешті, припинять сприймати як політичного ворога.

Проте це не вплине на другий контекст антисемітизму – етно-расовий. Він пов'язаний з конкуренцією цивілізаційних моделей: традиційної моноетнічної та постмодерної полікультурної. При цьому, за панування жорсткої традиційної моделі навіть масова асиміляція не є запорукою подолання етнорасової ксенофобії. Адже йдеться не лише про культурні, а про ментальні розбіжності між народами, які впливають на поведінку і реакції в особисто та суспільно значущих або просто помітних ситуаціях. Такі розбіжності у загальному випадку викликають певне соціальне дистанціювання, а в найбільш радикальному прояві – ксенофобію, зокрема, антисемітизм. Проте слід взяти до уваги, що розбудова полікультурного суспільства сучасного західного зразка неминуче приведе до появи в Україні потужної мусульманської спільноти, вихідців з країн Азії та Африки, які принесуть із собою вже нові форми антисемітизму.

Разом із тим, шанобливе ставлення абсолютної більшості українських націоналістів, узагалі, та антисемітів, зокрема, до вшанування історичної пам'яті про Голокост приводить до втішного висновку щодо відсутності сьогодні в Україні ґрунту для поширення трансцендентного антисемітизму нацистського штибу, коли євреї органічно не сприймаються не лише на рівні фізичного соціуму, а й на рівні духовних цінностей.

Отже, хоча в принципі неможливо повністю викоренити в суспільстві антисемітизм (як і будь-яку ксенофобію), але можна запобігти масштабній антисемітській агресії на суспільному та, насамперед, державному рівнях. З одного боку, для цього потрібно ефективно переслідувати за напади на євреїв та їх общинні об'єкти і протидіяти антисемітській пропаганді в ЗМІ. З іншого (і це, напевно, набагато важливіше), у довгостроковій перспективі треба активно і позитивно висвітлювати єврейську історію та культуру, насамперед, засобами освіти, а також послідовно працювати з

єврейською спільнотою, зокрема єврейськими громадськими організаціями і освітніми закладами, задля сприяння їх політичній і культурній дерусифікації та, що важливіше, дерадянзації й зближення з українцями.

1. Лихачев В. Антисемитизм-2011. Предварительные итоги [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : <http://old.vaadua.org/Antisemitism%202009/2011-predv%20itogy%20-%20had11-12.html>.

2. Лихачев В. Антисемитские акции и публикации в периодических изданиях Украины 2006 года [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : <http://old.vaadua.org/Antisemitism%202009/antise%202006/2006%20izdan.htm>.

3. Лихачев В. Ксенофобия и национал-экстремизм в Украине – 2012: Доклад по результатам мониторинга. – С. 4–5 [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : http://eajc.org/data//file/Xenophobia_in_Ukraine2012_Report.pdf.

4. Лихачев В. Антисемитизм в Украине, 2016. Предварительный доклад. – С. 1 (У тексті пагінація відсутня) [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : http://eajc.org/data//file/Antisemitism_in_Ukraine2016Rus.PDF.

5. Лихачев В. Два года войны: Ксенофобия в Украине в 2015 г. Информационно-аналитический доклад по результатам мониторинга. – С. 5 [Електронний ресурс] / В. Лихачев, Т. Безрук. – Режим доступу : http://eajc.org/data//file/Xenophobia_in_Ukraine_2015.pdf.

6. Паниотто В. Динамика ксенофобии и антисемитизма в Украине (1994–2007) / В. Паниотто // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 199.

7. Докладно див. про це: Нахманович В. Уявна ксенофобія, або Пастки шкали Богардуса. Що рахують українські соціологи? // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6. – С. 82–89.

8. Паніна Н. В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні [Електронний ресурс] / Н. В. Паніна. – Режим доступу : <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html>.

9. Результати дослідження див.: Мазурок А. Чинники електоральної популярності ВО «Свобода» / А. Мазурок, В. Паніотто, Н. Харченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 2. – С. 82–100; Нахманович В. Феномен «Свободи»: Виборці радикальних націоналістів у дзеркалі соціології / В. Нахманович. – К. : КМІС, 2016. – 224 с.

10. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Н. Панина / Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 41–42.

2.5. УКРАЇНСЬКІ АКАДЕМІЧНІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: НОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ТЕНДЕНЦІ І ПОЛІТИЧНІ ПІДТЕКСТИ

Протягом останніх трьох-чотирьох років академічні студії з історії трагічної долі українського єврейства в роки Другої світової війни та німецької окупації піднялися на якісно новий, вищий рівень, який полягає не тільки в тому, що самі наукові дослідження та здобутки стали більш фаховими, але й сприйняття цієї теми в сучасному українському суспільстві стало принципово іншим. Воно характеризується багатьма чинниками, одним з головних є поступове сприйняття цієї проблематики, як, власне, частини української національної історії. Такий результат, очевидно, є наслідком ґрунтовних академічних здобутків останніх років у царині студій з історії Голокосту.

Зважаючи на соціально-політичний та культурний розвиток єврейської громади та її інститутів у сучасному українському суспільстві та державі, а також на постійні дискусії в середині цієї громади та відкриті публічні дискурси, що перманентно точаться